
This is the **published version** of the bachelor thesis:

Navarro López, Maria; Oller Guzmán, Marta, dir. La sacerdotessa de la polis.
Estudi de les fonts literàries i epigràfiques al voltant de la sacerdotessa d'Atena
Pòlias a Atenes. 2020. 71 pag. (804 Grau en Estudis Clàssics)

This version is available at <https://ddd.uab.cat/record/230649>

under the terms of the  license

TREBALL FI DE GRAU

La sacerdotessa de la polis

Estudi de les fonts literàries i epigràfiques al
voltant de la sacerdotessa d'Atena
Pòlias a Atenes



Maria Navarro López
Tutora: Dra. Marta Oller Guzmán

Estudis Clàssics - Juny 2020

Departament de Ciències de
l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana

Universitat Autònoma de
Barcelona

UAB

La sacerdotessa de la polis. Estudi de les fonts literàries i epigràfiques al voltant de la sacerdotessa d'Atena Pòlias a Atenes.

Resum: El present treball tracta la religió de l'Antiga Grècia des de la perspectiva de gènere a través de les fonts literàries i epigràfiques i a partir del cas concret del sacerdoci d'Atena Pòlias a Atenes. Es presenten els trets característics dels sacerdocis femenins a l'Antiga Grècia i dels sacerdocis hereditaris a Atenes. Es descriu el sacerdoci d'Atena Pòlias a l'Atenes dels segles V, IV i III aC: s'estudien la història del càrrec, les principals funcions acomplertes per la sacerdotessa, les festivitats en què participava i el reconeixement que reberen les diferents sacerdotesses al llarg d'aquests segles.

~

Paraules clau: religió grega, Atena Pòlias, Atenes, sacerdoci femení, *genos*.

*Pro meritis parum
Pro facultate satis*

CIL V 04018

Índex

Pròleg.....	6
Agraïments	7
1. Introducció.....	8
1.1. Estat de la qüestió	8
1.2. Metodologia	9
1.3. Objectius.....	10
2. Consideracions generals sobre els sacerdocis femenins a l'Antiga Grècia.....	12
2.1. Requisits del servent religiós	14
2.1.1. Els requeriments de puresa de les dones	15
2.2. Els sacerdocis hereditaris a Atenes.....	19
3. Els orígens històrics i mítics del sacerdoti d'Atena Pòlias.....	22
4. Les funcions i deures de la sacerdotessa.....	28
4.1. Els festivals.....	31
4.1.1. Les Arrèfores	31
4.1.2. Les Cal·lintèries i les Plintèries	33
4.1.3. Les Escires	33
4.1.4. Les Panatenees	34
5. Sacerdotesses conegudes fins època hel·lenística.....	36
5.1. Lisímaca (ca. 421-360 aC).....	36
5.2. Fanòstrata (341/0 aC).....	39
5.3. Filla d'un tal de Bate (ex. IV – in. III aC).....	40
5.4. [–]te, filla de Polieuctos de Bate? (237/6 aC).....	41
5.5. Teodota (ca. 260-220 aC?).....	43
5.6. Penteteris (ca. 260-220 aC?).....	43
5.7. Cal·li... ? (219/8 aC).....	44
5.8. Filòtera (226/5 – ca. 190 aC).....	44
5.9. La resta de sacerdotesses fins època imperial	45
6. Conclusions.....	47
Bibliografia	49
Figures.....	54
Figura 1. Cratera de figures negres de París.....	54
Figura 2. “Escena del pèplum”, fris del Partenó	54

Figura 3. Inscripció IG II ² 3453.....	55
Figura 4. Motlle de la inscripció IG II ³ 1 1056.....	55
Annex.....	56
1. Arist. <i>Pol.</i> 4, 15, 2-3 / 1299a.....	56
2. Isoc. 2. 6.....	56
3. Plut. <i>Mor.</i> 795d-e (<i>An seni respublica gerendi sit</i>).....	56
4. IG II ² 1035 (línies 10-11).....	56
5. La contaminació de les dones.....	57
5.1. SEG XXVIII 421 (l. 3-15): Regulació sobre la puresa en el culte dels déus egipcis de Megalòpolis, ca. 200 aC, l. 3-15.....	57
5.2. LSCG. Suppl. 119 Regulació sobre puresa de Ptolemais, I aC (= <i>Prose sur Pierre</i> : 47).....	57
5.3. Dem. 59, 85-7 (<i>Contra Neera</i>).....	57
6. Aeschin. 1, 19-21 (<i>Contra Timarc</i>).....	58
7. La condició de puresa de les embarassades.....	59
7.1. Arist. <i>Pol.</i> 1335b.....	59
7.2. Censorinus <i>DN</i> , 11, 7.....	59
8. Passatges d'Èsquines sobre els <i>gene</i>	59
8.1. Aeschin. 3, 17-18 (<i>Contra Ctesifont</i>).....	59
8.2. Aeschin. 2, 147.....	60
8.3. Sch. Aeschin. 2, 147.....	60
9. Arist. <i>Ath.</i> 57, 1-2.....	60
10. Aglauros, la primera sacerdotessa.....	60
10.1. Hsch. s.v. Ἄγλαυρος.....	60
10.2. Phot.....	61
10.3. Sch. Dem. 19.....	61
10.4. AB s.v. κάλλιον.....	61
11. Paus. 1, 27, 4.....	62
12. IG II ² 1078 l.16-18.....	62
13. La serp guardiana de l'Acròpolis.....	62
13.1. Hdt. 8, 41.....	62
13.2. Plut. <i>Them.</i> 10, 1.....	62
14. SEG 21:541, Calendari sagrat del dem d'Èrquia.....	63
15. Str. 9, 11.....	63
16. La sacerdotessa vestida amb l'ègida d'Atena.....	63
16.1. Zonar. s.v. Αἰγίς.....	63
16.2. Corp. Paroemiogr. Gr. Suppl. 1. 65. s.v. αἰγίς περὶ πόλιν.....	64
17. Les arrèfores d'Atenes.....	64
17.1. Harp. s.v. Ἀρρηφορεῖν.....	64
17.2. Sud. s.v. Ἀρρηφορία.....	64
17.3. Sud. s.v. Χαλκεῖα.....	64
18. Les Plintèries, dia de mal auguri.....	65
18.1. Xen. <i>H.</i> 1, 4, 12-3.....	65
18.2. Plu. <i>Alc.</i> 34, 1-3.....	65
19. Les Escirofòries, festa d'Atena.....	65

19.1.	Phot.....	65
19.2.	Harp. s.v. Σκίρον.....	66
19.3.	Plu. 144a (<i>Coniugalia Praecepta</i>).....	66
19.4.	Hdn. s.v. Σκίρα.....	66
20.	El pèplum de les Panatenees.....	66
20.1.	Sch. Ar. Av. 827.....	66
20.2.	Harp. s.v. τοπεῖον.....	67
20.3.	Phot. s.v. ἰστὸς καὶ κεραία.....	67
21.	Lisímaca, filla de Dracòntides.....	67
21.1.	IG II ² 3464.....	67
21.2.	IG II ² 1388 l. 54-56.....	67
21.3.	Plu. <i>Mor.</i> 534b-c (<i>De vitioso pudore</i>).....	68
22.	Penteteris, filla de Hierocles de Flia.....	68
22.1.	IG II ² 3470.....	68
22.2.	IG II ² 3471.....	68
23.	Base de l'estàtua de Filtera (ca. 130 aC).....	68
24.	Crisis, filla de Nicetes de Pèrgase.....	69
24.1.	IG II ² 3484.....	69
24.2.	IG II ² 3485.....	69
24.3.	IG II ² 3486.....	69
24.4.	IG II ² 1136.....	69
25.	Filipa, filla de Medeu del Pireu.....	70
25.1.	Plut. <i>Mor.</i> (<i>Vit. X Or.</i>) 843b.....	70
25.2.	ID 1869.....	70

Pròleg

Aquest Treball de Fi de Grau pretén ésser una recerca aplicada al voltant de la dona a l'Antiguitat, tema al qual, dins les meves possibilitats, he dedicat diferents treballs al llarg de quatre anys d'estudis universitaris de grec, llatí, història i literatura. Segons el meu parer, la millor manera de defensar el feminisme a la universitat és fonamentar-lo en totes les àrees acadèmiques, on sempre es pot encabir, ja sigui en l'ús d'un llenguatge inclusiu, en la referència a dones en la bibliografia o en el mateix tema d'estudi. Així, amb aquest projecte pretenc ampliar el catàleg dels estudis amb perspectiva de gènere i, d'aquesta manera, evidenciar el creixent interès que han assolit en els últims anys, tant pel que fa al coneixement de l'Antiguitat com la seva repercussió en el món contemporani.

En aquest sentit, aquest treball és la continuació de la meua investigació anterior, desenvolupada en el marc d'unes Pràctiques Externes aplicades al projecte "Institucions i mites a la Grècia antiga: estudi diacrònic a partir de les fonts gregues" i sota la tutorització del professor Jordi Pàmias. La recerca, intitolada, "La dona grega a l'Acròpolis d'Atenes", va consistir en un estudi de fonts al voltant de tres càrrecs religiosos tan interessants i particulars com representatius: la sacerdotessa d'Atena Pòlias, les arrèfores i les canèfores. Gràcies a aquesta primera recerca em vaig adonar, per una banda, de la importància de la dona grega a la religió i del paper determinant que exerceix en la vida cultural i, per l'altra banda, de la gran desconeixença que encara avui hi ha sobre la majoria dels aspectes relacionats amb aquest àmbit, des de les qüestions més quotidianes (com es compaginava la maternitat – l'embaràs, el part, l'educació dels nens – amb un càrrec sacerdotal?) fins a les més concretes (quina era la significació del festival de les Arrefòries?). Aquests fets van despertar en mi una curiositat que em va portar al present treball.

La imatge de la portada, trobo, il·lustra bé aquesta situació. És l'estàtua de Cal·lis, sacerdotessa d'Àrtemis Òrtia a Messènia, i en aquest estat és com ha arribat als nostres dies: exactament la meitat del seu rostre de marbre s'ha perdut. Tal és la manera com coneixem les sacerdotesses de l'Antiguitat; a mitges. No obstant això, podem intentar reconstruir les seves imatges de manera versemblant a partir del que en resta, per tal d'atorgar-los un modest reconeixement. Segurament no els fa justícia, però és tot el que podem fer amb els mitjans de què disposem.

Agraïments

És evident que aquest treball no ha estat fet en solitari, de manera que no poden faltar els agraïments. Com ja he dit, aquesta recerca és el resultat d'un total de quatre (o més) anys, durant els quals diverses persones han estat fonamentals i han contribuït directament o indirecta en l'elaboració d'aquest treball. En primer lloc, res del que he fet en aquests darrers quatre anys hauria estat possible sense en Javier Montón, professor de grec i llatí del meu institut, gran humanista i amic personal que va determinar la meva vida acadèmica i en qui sempre he trobat suport. Tampoc pot faltar l'agraïment a totes les diverses i magnífiques professores que he tingut al llarg de la carrera, com el doctor Gerard González Germain, gràcies al qual em vaig enamorar de l'epigrafia, i la doctora Cándida Ferrero, sempre una referent i model a seguir. Gràcies, especialment, a la doctora Marta Oller Guzmán, tutora d'aquest treball, per entusiasmar-me amb assignatures com Civilització de Grècia i Drama grec, l'enfocament de les quals, trobo, es pot veure perfectament aquí reflectit, i, òbviament, gràcies per la seva dedicació i interès respecte el meu modest projecte.

Finalment, gràcies a les meves companyes de classe i amigues, per recolzar-me en tot moment, i als meus pares, Manolo i Mer, per fer possible tot això i empènyer-me sempre amb ànim en tot allò que em feia il·lusió.

1. Introducció

En aquest treball abordarem l'estudi de la sacerdotessa d'Atena Pòlias a Atenes en una forquilla cronològica àmplia, que comprèn des de la llegenda mítica que es remunta a la fundació de la ciutat (amb les referències a personatges mítics com Aglauros, Butes i Praxítea), fins a l'època imperial romana, moment en què es posa fi a aquest càrrec sacerdotal. No obstant això, posarem especial èmfasi en les èpoques clàssica i hel·lenística, moments de particular esplendor de la ciutat d'Atenes i, per tant, del sacerdoci. Analitzarem el paper de la sacerdotessa d'Atena Pòlias a la societat atenesa de manera diacrònica, però, dins la mesura del possible, ens centrarem més en els segles V, IV i III aC, d'una banda, perquè els considerem més representatius, però, per l'altra, perquè ens seria impossible assolir un estudi acurat d'un període més ampli.

1.1. Estat de la qüestió

Hom ha descrit, al llarg del temps i en diversos estudis de gènere sobre l'Antiga Grècia, el paper de la dona a la societat atenesa com quelcom delimitat i restringit quasi completament a l'àmbit domèstic.¹ En contraposició, la seva presència constant — i sovint obligatòria — en els rituals i cerimònies religioses esdevé la seva única via de participació a la vida social i cívica.² Es pot intuir una gran importància de la dona en el desenvolupament de la vida religiosa i cultural a nivell públic en tant que van existir nombrosos sacerdocis i càrrecs l'acompliment dels quals estava restringit únicament a dones o noies.³ No obstant això, les seves funcions i possibilitats d'acció queden immediatament diferenciades de les dels homes en fer-se palesa la seva exclusió de l'administració de qualsevol afer públic, inclosos els religiosos. És a dir, la marginació de la dona no l'apartà de la societat, sinó de la seva vida política i regulació legal. En aquest sentit, doncs, una dona com la sacerdotessa d'Atena Pòlias podia dirigir un culte, supervisar les cerimònies per garantir-ne la correcta execució, però era, pel que sembla, completament aliena a la seva ordenació, la qual estava en mans dels ciutadans, els homes grecs majors d'edat i de condició lliure. A més a més, cal no oblidar que, a diferència dels homes ciutadans, les ateneses, independentment de la seva classe social, només comptaven amb el món religiós com a única porta cap a l'activitat pública.

En aquest sentit, hom no deixa de sorprendre's pel fet que el sacerdoci més important de l'Atenes clàssica sigui dut a terme per una dona. Tots els ritus, festivitats, ofrenes i cerimònies a la patrona de la ciutat, Atena, en la seva epiclesi específica com a protectora de la ciutat (Πολιάς, “de la *polis*”), eren supervisats per aquesta sacerdotessa. És per això que en les seves funcions esdevenia una autèntica “dona pública”,⁴ en el sentit de la seva presència en el domini civil. Entrem, doncs, en qüestions terminològiques que cal aclarir, i que seran vigents durant tot el llarg

¹ Com defensen, per exemple, Ehrenberg (1962: 192-3) i Flacelière (1987: 77-9).

² Dillon (2002: 74).

³ Fuentes Santibáñez (2012: 15-6), Connelly (2007: 182), Horster (2010: 179).

⁴ Fem un ús conscient del sintagma com a equivalent femení d'*home públic*. La vida pública de les dones a Grècia sovint estava restringida a l'àmbit cultural, de manera que anomenar-la *dona política* no seria del tot adient.

d'aquest estudi. Tot seguint Bielman (2002: 14), entendrem "política", d'una banda, com "allò relatiu a la *polis*" (en estreta relació etimològica amb l'epiclesi de la nostra deessa), i, per l'altra, com "allò relatiu a l'organització i l'exercici del poder, la participació i el govern d'un Estat". També "civil" com allò "relatiu al conjunt de ciutadans" i "ciudadà" com aquell "habitant d'una ciutat grega, home o dona, de condició lliure i que gaudeix de drets jurídics privilegiats". Així, els drets civils són comuns a tots aquells que gaudeixen dels drets de contraure matrimoni i tenir fills legítims. D'aquesta manera, i segons el que hem dit abans, la segona accepció de "política" només és aplicable als homes ciutadans, els únics que posseeixen drets polítics de participació en els poders legislatiu i executiu, mentre que la primera podria ésser perfectament adjudicable a la nostra sacerdotessa.

Pel que fa a les denominacions de "públic" i "privat" en la definició d'un culte, seguim Aleshire (1991), i considerem, doncs, que el culte d'Atena Pòlias, és a dir, el conjunt d'activitats de devoció envers aquesta advocació, és públic en tant que en la majoria dels seus aspectes és finançat públicament. No obstant això, cal no oblidar que la seva direcció sovint es pot atribuir al *genos* dels Eteobutades, i que entren en joc altres qüestions que seran descrites en els apartats corresponents.

1.2. Metodologia

A l'hora de reconstruir la posició de la dona grega a la societat, fins i tot la d'una figura tan important com era la sacerdotessa d'Atena Pòlias, ens trobem davant de diverses dificultats. En primer lloc, la manca absoluta de testimonis en primera persona de qualsevol d'aquestes dones. Les úniques evidències amb què comptem d'aquestes dones al llarg del temps són els testimonis que ens han perviscut dels homes que van escriure sobre elles, de manera que no tenim accés a la seva veu particular, sinó a una versió subjectiva i parcial de les seves figures. Així, en absència d'una obra literària que ens hagi transmès la paraula pròpia d'alguna d'aquestes dones, comptem amb l'epigrafia com millor aproximació. En aquest context, les inscripcions esdevenen materials documentals de gran valor: per començar, perquè són testimonis contemporanis de l'Antiguitat, però, a més a més, perquè són testimonis de realitats que en el seu moment volien ésser transmeses de manera pública i oficial, i, per tant, els pressuposem un caràcter eminentment objectiu. Així, no es pot entendre una recerca sobre la dona a la religió grega que no es fonamenti en les fonts literàries i epigràfiques, necessàriament complementàries entre elles.

En relació a la naturalesa heterogènia d'aquestes fonts, sorgeix un altre inconvenient metodològic. En aquesta investigació conviuen fonts no només directes i indirectes (textos epigràfics i literaris), sinó que també existeix una diacronia tan gran entre elles que posa de costat testimonis separats per més de deu segles de distància. Comptem tant amb material contemporani, dels segles V i IV aC, com amb textos d'època hel·lenística i imperial (per als quals s'han de tenir en compte canvis polítics i econòmics que poden afectar les característiques principals del sacerdoci) i, fins i tot, amb passatges d'època bizantina que arriben al segle XII (com escolis i lèxics). Es tindrà en compte aquest fet i prevaldran sempre les fonts *antiquiores*, però pressuposem una voluntat conservadora en els comentaris i les

obres bizantines que ens permetrà emprar-les com a fonts complementàries.⁵ Cal afegir que tots els textos presentats apareixeran en l'edició crítica de referència i acompanyats de la pròpia traducció.

D'altra banda, pel que fa a la descripció de les funcions concretes de la sacerdotessa aquí estudiada, la visió totalitzadora que els estudiosos sovint han volgut fer sobre la religió i els cultes grecs ha tergiversat la realitat. I és que no es pot parlar d'un culte grec com si es tractés de l'adoració a un nombre concret de divinitats individuals i aïllades entre elles, ja que la religió grega, en tant que politeista, funciona més aviat com un sistema, en què els actes de devoció i les festivitats no tenen per què estar dirigides a un sol déu o advocació.⁶ En aquest sentit, es confonen significacions i finalitats diverses en els rituals i tampoc s'acaben de veure clares les responsabilitats i els deures concrets de la sacerdotessa en cadascun. Trobem, doncs, especialment complicada la delimitació i descripció de les funcions de la sacerdotessa d'Atena Pòlias separadament d'altres, com el sacerdoti de Posidó Erecteu, amb el qual sovint comparteix espais, així com freqüentment s'ensopega amb altres epiclesis de la deessa, com, per exemple, les d'Atena Escira o d'Atena Pàrtenos. D'aquesta manera, en el nostre treball tindrem en compte aquests aspectes a l'hora d'explicar el sacerdoti d'Atena Pòlias i intentarem entendre'l en el context d'aquesta vida religiosa rica i multiforme del món grec antic, dins la qual és una part indissociable.

1.3. Objectius

La tasca de descriure l'activitat d'aquesta sacerdotessa no deixa d'ésser escaient i necessària, a més de molt interessant, i el seu estudi no pot ésser més il·lustratiu a l'hora de definir el paper de la dona a la Grècia antiga. A més a més, ens permetrà concloure amb una visió més àmplia i precisa dels sacerdotis femenins a l'Atenes clàssica i hel·lenística. Així doncs, en aquesta recerca ens proposem investigar aquest càrrec femení fent servir les eines pròpies de la filologia per tal de reconstruir una imatge el més precisa possible d'aquest sacerdoti a partir de les fonts, sobretot, en llengua grega. Volem, en primer lloc, fer una descripció general dels sacerdotis femenins a Grècia i, a partir d'aquí, explicar el funcionament dels sacerdotis femenins hereditaris, qüestions que serviran per abordar l'estudi aprofundit del sacerdoti femení d'Atena Pòlias. En aquest sentit, els objectius específics d'aquest treball seran:

- Exposar l'origen mític i històric d'aquest càrrec;
- Cercar en les fonts totes les dades que ens permetin definir i detallar les funcions d'aquesta sacerdotessa a cada cerimònia en què participava i la manera com ho feia;

⁵ Cf. Hornblower (2012⁴) s.v. etymologica: "*After Hellenistic times, [etymological and lexicographic publications] had two purposes: (1) to aid the reading of ancient authors, and (2) to collect suitable vocabulary for use in pure "Atticist" prose. [...] The value of these etymologica lies in their information on ancient scholarship, and citations of ancient works otherwise lost.*" (pg. 541). A s.v. scholia: "*References to late authorities may be accretions, and the conservative language of scholarly comment seldom yields secure dates. [...] in both Greek and Latin the commonest guarantee is the presence of credible material not preserved elsewhere.*" (pg. 1329).

⁶ Garland (1984: 75).

- Esbrinar la significació factual d'aquests rituals (o proposar-ne una interpretació);
- Determinar la presència pública i el reconeixement de la sacerdotessa, és a dir, la visió que emetia al conjunt dels ciutadans i el que representava per a la ciutat d'Atenes;
- I, finalment, estudiar en detall les sacerdotesses d'Atena Pòlias conegudes com a casos excepcionalment positius de l'acompliment d'aquestes funcions.

2. Consideracions generals sobre els sacerdocis femenins a l'Antiga Grècia

Pl. *Plt.* 290c

καὶ μὴν καὶ τὸ τῶν ἱερέων αὖ γένος, ὡς τὸ νόμιμόν φησι, παρὰ μὲν ἡμῶν δωρεὰς θεοῖς διὰ θυσιῶν ἐπιστήμόν ἐστι κατὰ νοῦν ἐκείνοις δωρεῖσθαι, παρὰ δὲ ἐκείνων ἡμῖν εὐχαῖς κτήσιν ἀγαθῶν αἰτήσασθαι: ταῦτα δὲ διακόνου τέχνης ἐστὶ που μῦθον ἀμφοτέρωθεν.

A més a més, segons s'acostuma a dir, d'altra banda el gènere dels sacerdots és aquell que sap, per mitjà de sacrificis, fer les ofrenes als déus de part nostra, i demanar de la part d'aquells l'obtenció de béns per a nosaltres mitjançant pregàries. Aquestes són les dues parts de l'art del servidor sacerdotal.

[ed. Burnet]

Sembla que, en l'execució d'un càrrec sacerdotal, la dona grega queda equiparada a l'home. Pel que fa a les seves capacitats, així com als deures i les facultats que se li atribueixen, es troben a la mateixa alçada.⁷ El que determina aquesta situació és el context: és a l'esfera religiosa pública on la dona esdevé complementària de l'home, mentre que a l'àmbit privat i en la resta de l'esfera pública, s'hi ha de sotmetre.⁸ Cal fer especial èmfasi en la condició de "complementària" perquè les dones gregues sovint duen a terme treballs i càrrecs religiosos diferents dels masculins.⁹ El teixit, per exemple, és una feina exclusivament femenina, sobretot en l'àmbit del ritual. No obstant això, i com ja ho expressa Plató, l'art del διακόνου consisteix, per a les sacerdotesses igual que per als sacerdots,¹⁰ a esdevenir guardià de les tradicions religioses i executar, en general, els ritus culturals, que varien segons la divinitat.

Diversos estudiosos han defensat que aquesta complementarietat és necessària, donat el caràcter performatiu de la religió grega.¹¹ En altres paraules, el costum d'identificar mite i religió, divinitats amb sacerdots, és el que determina que les dones hagin d'exercir com a sacerdotesses per a les divinitats femenines. No obstant això, i tot seguint Dillon,¹² hi ha moltes excepcions a aquesta norma¹³ que, en general, acostuma a complir-se en l'àmbit atenès.¹⁴

Deixant de banda aquesta distinció, difícil de descriure més en detall, podem concloure que tant els homes com les dones que exercien de διακόνοι tenen en comú el contacte amb allò sagrat. Aquest tret és el que distingeix les funcions sacerdotals de les altres magistratures, tal com Aristòtil ja tractava d'explicar.¹⁵ El filòsof no arribà mai a determinar quina mena de càrrec és el del sacerdot, i és que fins als nostres dies aquesta és una qüestió discutida¹⁶ La causa d'aquesta confusió ve, sens

⁷ Horster (2010: 185).

⁸ Sourvinou-Inwood (1995: 111).

⁹ Holderman (1913: 301).

¹⁰ Kron (1996: 139-40).

¹¹ Connelly (2007: 2, 104), Holderman (1913: 299-302), Henderson (1987: 114), Horster (2010: 180).

¹² Dillon (2002: 73).

¹³ Com, per exemple, la mateixa Pítia al santuari de Delfos, sacerdotessa d'Apol·lo.

¹⁴ Connelly (2007: 2).

¹⁵ Arist. *Pol.* 4, 15, 2-3 / 1299a (Vegeu Annex 1).

¹⁶ Així ho testimonien els estudis sobre el tema, com el d'Aleshire (1991: 12), que parla de "λατρεία" ("servei a sou"); i el de Parker (2004: 570-72), que considera les "lleis sagrades" idèntiques a les lleis cíviques, però amb l'objecte de la relació entre l'Estat i l'activitat de culte.

dubte, per l'estreta relació del ritual de culte amb la resta dels aspectes cívics i polítics. Tot i això, altres textos ens permeten fer-ne una aproximació:

Pl. *Lg.* 909d-910a

(d) Ἱερὰ μὴδὲ εἷς ἐν ἰδίαις οἰκίαις ἐκτίσθω· θύειν δ' ὅταν ἐπὶ νοῦν ἴη τινί, πρὸς τὰ δημόσια ἴτω θύσων, καὶ τοῖς ἱερεῦσί τε καὶ ἱερείαις (e) ἐγχειρίζετω τὰ θύματα, οἷς ἀγνεῖαι τούτων ἐπιμελεῖς. Συνευξάσθω δὲ αὐτός τε καὶ ὃν ἂν ἐθέλη μετ' αὐτοῦ συνεύχεσθαι. ταῦτα δὲ γιγνόμενα τῶν τοιῶνδε χάριν ἔστω. ἱερὰ καὶ θεοὺς οὐ ῥάδιον ἰδρύεσθαι, μεγάλης δὲ διανοίας τινὸς ὀρθῶς δρᾶν τὸ τοιοῦτον, ἔθος τε γυναίξί τε δὴ διαφερόντως πάσαις καὶ τοῖς ἀσθενοῦσι πάντη καὶ κινδυνεύουσι καὶ ἀποροῦσιν, ὅπη τις ἂν ἀπορῆ, καὶ τούναντιον ὅταν εὐπορίας τινὸς λάβωνται, καθιεροῦν τε τὸ παρὸν αἰεὶ καὶ θυσίας εὐχεσθαι καὶ ἰδρύσεις [910] (a) ὑπισχνεῖσθαι θεοῖς καὶ δαίμοσιν καὶ παισὶν θεῶν, ἐν τε φάσμασιν ἐγρηγορότας διὰ φόβους καὶ ἐν ὀνείροις, ὡς δ' αὐτως ὄψεις πολλὰς ἀπομνημονεύοντας ἐκάσταισί τε αὐτῶν ἄκη ποιουμένους, βωμοὺς καὶ ἱερὰ πάσας μὲν οἰκίας, πάσας δὲ κώμας ἐν τε καθαροῖς ἰδρυομένους ἐμπιπλάναι καὶ ὅπη τις ἔτυχε τῶν τοιούτων.

[ed. Burnet]

(d) Que ningú no es procuri santuaris als seus casals privats. Quan a algú li vingui al cap la idea de fer un sacrifici, que vagi a fer-lo als (altars) públics, i que lliuri les ofrenes (e) als sacerdots i sacerdotesses, els quals s'encarreguen de la puresa ritual d'aquestes ofrenes. I que ell mateix s'uneixi a les pregàries i aquell que vulgui que pregui amb ell. Que les coses es facin així, pels motius següents: no és fàcil establir santuaris i déus, i fer-ho correctament és propi d'una gran intel·ligència. Especialment entre totes les dones i els malalts en conjunt, i també entre els que corren algun risc i els que es troben en dificultats, qualsevol que sigui, i també a la inversa, quan tenen un cop de fortuna, hi ha el costum de consagrar sempre allò que tenen a l'abast, prometre sacrificis i comprometre[*s a fer*] fundacions de temples [910] (a) per als déus, als *dèmons* i als fills dels déus, a causa de la por que tenen per les seves aparicions tant en vigília com en somnis; i, així, com recorden moltes visions i fan remeis per a cadascuna d'aquestes, omplen totes les cases i tots els llogarets tot fent-se construir altars i santuaris en espais purs i allà on els ha ocorregut una d'aquestes aparicions.

En aquest fragment Plató està concretant les funcions sacerdotals dins del seu Estat ideal i, precisament pel caràcter ideal d'aquest, expressa quelcom molt interessant de la seva Atenes contemporània, ja que es fa ressò, com a home polític, de les tendències de l'Atenes del seu temps d'unificar els cultes sota la validesa de l'Estat, en contraposició amb els cultes estrangers o familiars.¹⁷ Aquesta constatació ens resulta especialment pertinent en relació amb un sacerdoti tan lligat a l'Estat i d'un caràcter tan tradicional com el que ens ocupa.

Aquest passatge també ens ofereix més pistes al voltant de les figures dels sacerdots: siguin quins siguin els seus càrrecs o funcions, sacerdots i sacerdotesses per igual, s'encarreguen, com a mediadors, de garantir la correcta praxi dels rituals religiosos, en front d'aquells que fan ofrenes inadequades, víctimes de la superstició i de la seva pròpia feblesa de caràcter, especialment, les dones. Així, l'objectiu del càrrec sacerdotal, en essència, és administrar homogèniament i correcta l'expressió material del sentiment religiós propi de cada individu.¹⁸ Per entendre això cal precisar que la religió grega, en tant que no es compon de forma homogènia i unitària, sinó que funciona com a sistema múltiple al voltant dels diversos déus i advocacions, centra les seves bases en una "ortopraxi" més que en una ortodòxia.¹⁹

¹⁷ Morrow (1993: 493-4).

¹⁸ Dillon (2002: 3).

¹⁹ Kron (1996: 140). Postura ja defensada per Garland (1984: 75).

2.1. Requisites del servent religiós

Donades les característiques principals d'aquest ofici, seria lògic pensar que els sacerdots, en tant que protectors dels costums i els ritus tradicionals, eren una casta diferenciada a la societat grega, però sabem per les fonts que les exigències per adquirir aquest tipus de càrrec eren prou més laxes.²⁰

Els coneixements previs que un sacerdot havia de tenir per exercir les seves funcions no s'expliciten com quelcom a part de l'educació tradicional de què gaudia qualsevol persona de classe benestant.²¹ Pel que fa a les dones ateneses, sabem que formaven part del ritual des de ben petites i que al llarg de les seves vides anaven participant de diferents festivals i cerimònies que constituïen ritus de pas als diferents períodes vitals i que, alhora, podien representar els diversos graus de la seva educació, una mena de *cursus honorum* femení en l'àmbit ritual.²² Tot i això, diversos autors antics defensaven que els càrrecs sacerdotals els duguessin a terme els ancians, potser fent-se ressò dels preceptes més tradicionals de la seva societat.²³ En aquest passatge, Aristòtil concreta l'única exigència imprescindible per al sacerdot, la ciutadania:²⁴

Arist. *Pol.* 6, 9, 9 / 1329a

λοιπὸν δ' ἐκ τῶν καταριθμηθέντων τὸ τῶν ἱερέων γένος. φανερὰ δὲ καὶ ἡ τούτων τάξις. οὔτε γὰρ γεωργὸν οὔτε βάνουσον ἱερέα καταστατέον (ὑπὸ γὰρ τῶν πολιτῶν πρέπει τιμᾶσθαι τοὺς θεοῦς). ἐπεὶ δὲ διήρηται τὸ πολιτικὸν εἰς δύο μέρη, τοῦτ' ἐστὶ τὸ τε ὀπλιτικὸν καὶ τὸ βουλευτικόν, πρέπει δὲ τήν τε θεραπείαν ἀποδιδόναι τοῖς θεοῖς καὶ [τὴν] ἀνάπαισιν ἔχειν [περὶ αὐτοὺς] τοὺς διὰ τὸν χρόνον ἀπειρηκότας, τούτοις ἂν εἴη τὰς <περὶ αὐτοὺς> ἱερωσύνας ἀποδοτέον.

Dels que han estat enumerats, queda la classe dels sacerdots. La seva condició també és evident, ja que no es pot designar sacerdot ni a un camperol ni a un artesà (atès que convé que els déus siguin venerats pels ciutadans). Després que s'ha dividit [el cos] polític en dues parts, la part militar i la part deliberativa, convé oferir als déus un culte i tenir en compte el descans per als que estan defallits a causa de llur edat, a aquests caldrà oferir-los els càrrecs sacerdotals.

[ed. Ross]

És un fet comprensible si el posem en relació amb el que hem comentat anteriorment, ja que, com que la majoria de cultes estan regulats per l'Estat, és obligat que qui els dugui a terme en sigui un membre de ple dret. En aquest sentit Plató és qui millor va expressar els requisits exigits als funcionaris religiosos:

Pl. *Lg.* 759 a-d

(a) ΑΘ. Λέγωμεν δὴ τοῖς μὲν ἱεροῖς νεωκόρους τε καὶ ἱερέας καὶ ἱερείας δεῖν γίγνεσθαι. [...] ἱερῶν δὲ ἱερέας, οἷς μὲν

(a) Atenès: Diguem, doncs, que cal que els sacerdots i les sacerdotesses esdevinguin servents per als temples. [...] No s'han de canviar ni els sacerdots ni les sacerdotesses dels temples que tenen sacerdocis

²⁰ Isoc. 2, 6 (Vegeu Annex 2).

²¹ Connelly (2007: 29).

²² Per aquest *cursus honorum*, cf. el conegut passatge de *Lisístrata*, vs. 641-6 — comentat, entre d'altres, per Roberts (2019: 63-65) —, la comparació que fa Plutarc entre el sistema polític romà i la jerarquia religiosa, *Mor.* 795d-e (vegeu Annex 3), i la biografia de Filipa, sacerdotessa d'Atena Pòlia del segle II aC (pg. 45 i Annex 25). Per a un ritual femení com a ritus de pas, cf. per exemple, Burkert, sobre les arrèfores esmentades en el mateix passatge d'Aristòfan (1990: 108-14).

²³ Així ho exposa Barrigón (2002: 238).

²⁴ També evidenciat a Dem. 43, 51, citat per Wolff (1944 :76). Dillon (2002: 74)

είσιν πάτρια (b) ἱερωσύνη καὶ αἷς, μὴ κινεῖν· εἰ δέ, οἷον τὸ πρῶτον κατοικιζόμενοι εἰκὸς γίνεσθαι περὶ τὰ τοιαῦτα, ἢ μηδενὶ ἢ τισιν ὀλίγοις, οἷς μὴ καθεστήκοι καταστατέον ἱερέας τε καὶ ἱερείας νεωκόρους γίνεσθαι τοῖς θεοῖς. τούτων δὴ πάντων τὰ μὲν αἰρετὰ χρή, τὰ δὲ κληρωτὰ ἐν ταῖς καταστάσεσι γίνεσθαι, μειγνύοντας πρὸς φιλίαν ἀλλήλοις δῆμον καὶ μὴ δῆμον ἐν ἑκάστη χώρᾳ καὶ πόλει, ὅπως ἂν μάλιστα ὁμονοῶν εἴη. τὰ μὲν οὖν τῶν ἱερέων, τῶ θεῶ ἐπιτρέποντα αὐτῶ τὸ (c) κεχαρισμένον γίνεσθαι, κληροῦν οὕτω τῇ θεῖᾳ τύχῃ ἀποδιδόντα, δοκιμάζειν δὲ τὸν αἰὶ λαγχάνοντα πρῶτον μὲν ὀλόκληρον καὶ γνήσιον, ἔπειτα ὡς ὅτι μάλιστα ἐκ καθαρευουσῶν οἰκίσεων, φόνου δὲ ἄγνων καὶ πάντων τῶν περὶ τὰ τοιαῦτα εἰς τὰ θεῖα ἀμαρτανομένων αὐτὸν καὶ πατέρα καὶ μητέρα κατὰ ταῦτα βεβιωκότας. ἐκ Δελφῶν δὲ χρή νόμους περὶ τὰ θεῖα πάντα κομισαμένους καὶ καταστήσαντας ἐπ' αὐτοῖς ἐξηγητάς, (d) τούτοις χρῆσθαι. κατ' ἐνιαυτὸν δὲ εἶναι καὶ μὴ μακρότερον τὴν ἱερωσύνην ἑκάστην, ἔτη δὲ μὴ ἔλαττον ἐξήκοντα ἡμῖν εἴη γεγονώς ὁ μέλλων καθ' ἱεροῦς νόμους περὶ τὰ θεῖα ἱκανῶς ἀγιστεύσειν· ταῦτά δὲ καὶ περὶ τῶν ἱερείων ἔστω τὰ νόμιμα.

[ed. Burnet]

En aquest passatge Plató proposa per a la seva ciutat ideal que els sacerdots i sacerdotesses siguin escollits a sorts, de manera que podem entendre que no se'ls requereix una formació prèvia específica. No obstant això, l'avançada edat que exigeix als servents religiosos podria estar orientada tant a la qüestió de la puresa — atès que les dones ancianes no patien les contaminacions pròpies d'una dona en la seva època fèrtil —²⁵ com a la qüestió de l'educació. Tanmateix, el que sí podem descriure com requeriments *sine qua non* són, d'una banda, la ciutadania (que, també es pot entendre al revés, és a dir, que la participació en els cultes és un privilegi restringit als ciutadans) i, per l'altra banda, la puresa de cos (expressada en els termes ὀλόκληρον i ἄγνων).

2.1.1. Els requeriments de puresa de les dones

Aquesta segona exigència exposada per Plató és pròpia de qualsevol que hagi d'establir contacte amb la divinitat, sigui una persona o un lloc.²⁶ La condició de puresa s'exigia en tots els santuaris, on estava prohibit que es produïssin parts o morts.²⁷ Hi ha diversos factors que poden contaminar la puresa d'un individu o d'un

(b) hereditaris. Però si, com sembla que els succeeix en relació a qüestions d'aquesta mena a aquells que fan una fundació per primera vegada, cap d'ells o bé només uns pocs en tenen, s'han d'establir càrrecs sacerdotals, s'han de nomenar sacerdots i sacerdotesses perquè esdevinguin cuidadors per als déus. Cal que, pel que fa a les designacions de tots aquests, s'esdevinguin tant per elecció com per sorteig, barrejant a favor de la concòrdia allò democràtic i allò no democràtic entre ells a cada zona, rural i urbana, de manera que hi hagi la major conformitat possible. Pel que fa als sacerdocis, tot confiant que la divinitat (c) esdevindrà per ella mateixa complaguda, cal designar-los per sorteig, atorgant-ho així a la divina sort, però primer [s'ha de] posar a prova aquell que obté [el càrrec] pel sorteig; que sigui íntegre i fill legítim, després, que, en la mesura del possible, sigui de cases pures, no contaminat per cap crim de sang ni per cap mena de negligència en els actes de culte, [i que, com] ell mateix, tant el seu pare com la seva mare hagin viscut de la mateixa manera. Cal que, un cop des de Delfos hagin estat portades les lleis sobre tot allò relacionat amb els déus i establerts els intèrprets d'aquestes, (d) les utilitzin. Cada sacerdoti no [pot] ésser més llarg que un any. Entre nosaltres, que esdevinguí [sacerdot] amb no menys de seixanta anys aquell que es disposi a dur a terme correctament els ritus sagrats sobre els assumptes divins segons les lleis sagrades. Així doncs, això s'ha d'establir com a costum també per a les sacerdotesses.

²⁵ Per al paper de les dones ancianes en la religió grega, cf. Barrigón (2002) i Mirón Pérez (2002).

²⁶ Així ho expressa el còmic Frínic (fr. 76 Kassel *et* Austin): ἅ δ'ἀνάγκη'σθ'ἱερεῦσιν καθαρεύειν φράσομεν, "Explicarem allò que és obligat per als sacerdots de purificar." Connelly (2007: 29).

²⁷ Tal com testimonia *IG II² 1035* (línies 10-11) (Vegeu Annex 4).

recinte, que afecten homes i dones per igual, i que es poden resumir en dos blocs: el contacte amb la mort i el contacte amb els fluids corporals. Així, els cadàvers humans, les relacions sexuals, la menstruació, els avortaments, els parts i la mort d'un fill són elements contaminants.²⁸

En aquest sentit trobem, pel que fa a la mort, que als servents religiosos no els era permès de participar en el culte als herois,²⁹ perquè es celebraven a les seves tombes, ni podien assistir als funerals.³⁰ També la mort d'un fill contaminava els seus pares, i els incapacitava per a servir als déus.³¹ Existien, a més a més, moltes regulacions que establien el període precís de temps que calia perquè un lloc impur tornés a ésser “no contaminant”,³² com és el cas de la següent inscripció, pertanyent a l'illa de Cos i datada pels volts del 350 aC:

IG XII⁴ 1:332 (línies 11-17)

[—· ἀγνεύεσθ]αι δὲ τῶνδε τὸν ἱερῆ· μισαρ-[ῶι μὴ — μηδὲ παρ' ἥρωνα ἕσθ]εν μηδὲ παρ' Ἐκάτας Μεγάλ-[ας μηδὲ—]οις θύεται μηδὲ ὄσσα τοῖς ἐνε-[—, μηδὲ ἐμ]πατεῖν ἠρώιον μηδὲ ἐς οἰκίαν
[ἔσέρπεν ἐν ὁποῖα κα ἄνθρωπος ἀποθά]νηι ἀμερᾶν πέντε ἀφ' ἅς κα ἀμέ-[ρας ὁ νεκρὸς ἐξενιχθῆι, μηδὲ ἐς οἰκίαν ἐ]σέρπεν ἐν [ὀ]ποῖα κα γυνὰ τέ-[κηι ἀμερᾶν τριῶν ἀφ' ἅς κα τέκηι,—] αἶ κα ἐκτρῶι·

Que [el sacerdot] es mantingui pur abstenint-se d'aquestes coses: impur... no menjar d'allò sacrificat a un heroi ni a la gran Hècate... es sacrifica no tantes coses... que no posi el peu a un herdon ni a una casa on una persona hagi mort] durant cinc dies des d'aquell dia en què el cadàver va ser tret, ni vagi a qualsevol [altra casa] on una dona [hagi donat a llum abans de tres dies des que va parir, ...] si ha patit un avortament.

També existien normes estrictament dirigides al comportament de l'individu com a sacerdot, perquè hi ha conductes que poden macular el cos de l'oficiant. Pel que fa als homes, sabem que un ciutadà que hagués exercit la prostitució no podia fer sacrificis ni oficiar com a sacerdot³³ i que a Atenes els sacerdots havien de sotmetre's a exàmens físics per garantir que estaven lliures de qualsevol taca.³⁴ Però, respecte de les dones, les regulacions eres més estrictes. No només se'ls aplicaven les mesures ja esmentades per als homes, sinó que, a més a més, per diferents motius eren més proclius i susceptibles d'esdevenir impures. Tal com testimonia Demòstenes, 59, 85-7,³⁵ si una dona violava la institució del matrimoni, quedava automàticament exclosa de la comunitat religiosa. Aquesta llei només ateny a les dones,³⁶ i es basa en la concepció de la taca altament contagiosa (μίασμα), que cal allunyar d'allò sagrat (per evitar la impietat, ἀσέβεια) però també, en última instància, de la comunitat, per la por que l'adúltera corrompi les altres dones, siguin

²⁸ Parker (1983: 33-4).

²⁹ Parker (1983: 39).

³⁰ Parker (1983: 43).

³¹ Dillon (2002: 78).

³² Per a més exemples, vegeu Annex 5.

³³ Aeschin. 1, 19-21 (vegeu Annex 6).

³⁴ Connelly (2007: 46) i Dillon (2002: 74).

³⁵ Vegeu Annex 5.3.

³⁶ El concepte d'adulteri a l'Antiga Grècia (μοιχεία) s'entén com el trencament conscient del lligam marital, dut a terme quan una dona manté relacions sexuals sense el consentiment del seu tutor legal (el κύριος, és a dir, el seu espòs, o el seu tutor legal). Així doncs, l'agregat és el ciutadà que no només té el permís i el deure moral de castigar l'adúltera, sinó que està obligat, per llei i sota amenaça de cometre impietat, a deixar de conviure-hi. Robson (2013: 91).

ciutadanes o no.³⁷ Demòstenes fa èmfasi en l'autorització de la qual sí gaudeixen tant estrangeres com esclaves a Atenes per accedir als recintes sagrats, no només per situar la condició de l'adúltera en una posició inferior, sinó que també es fa ressò d'aquesta concepció del μίαισμα transferible.

Es pot afirmar a partir dels textos analitzats que qualsevol sacerdotessa, a fi de poder ésser considerada apta per al seu càrrec, no pot haver comès crims sexuals de tal mena com els anteriorment esmentats, cosa que, de fet, podia haver estat molt fàcil d'evitar per qualsevol dona grega criada en una casa respectable i destinada a exercir com a serventa religiosa. No obstant això, i com ja hem avançat en les inscripcions anteriorment referides,³⁸ el fet de nàixer dona determina un conjunt d'impureses inevitables que devien restringir d'alguna manera el dia a dia de qualsevol sacerdotessa en el període fèrtil de la seva vida.

Respecte de la menstruació, només en sentim a parlar en inscripcions d'època tardana i en referència a cultes de déus no grecs.³⁹ Endemés, pel que fa a les relacions sexuals, hi ha molts pocs testimonis que es refereixin explícitament a les dones, i aquests són ja d'època tardana.⁴⁰ En aquests textos es parla d'un període de purificació d'entre un i dos dies, i sovint s'inclou el bany com a mètode imprescindible. Aquest fragment de *Lisístrata* d'Aristòfanes vindria a confirmar que en època clàssica les relacions sexuals no són especialment contaminants per a les dones,⁴¹ comparades amb altres circumstàncies:

Ar. *Lys.* 910-3

ΜΥ. Ποῦ γὰρ ἂν τις καί, τάλαν, δράσειε τοῦθ'·
ΚΙ. Ὅπου; τὸ τοῦ Πανὸς καλόν.
ΜΥ. Καὶ πῶς ἔθ' ἀγνή δῆτ' ἂν ἔλθοιμ' εἰς πόλιν;
ΚΙ. Κάλλιστα δῆπου, λουσαμένη τῇ Κλειψύδρα.

[ed. Coulon i van Daele]

MÍRRINA: Pobre de tu! On es podria fer això?

CINÈSIAS: Que on? El recinte de Pan és un bon lloc.

MI: I aleshores, com podria tornar pura a l'Acropolis?

CI: Bellíssima, sens dubte, hi tornaràs, després d'haver-te rentat a la font de la Clèpsidra.

Amb altres circumstàncies ens referim a l'embaràs i el part, perquè, si prenem atenció a testimonis com el següent document epigràfic, conegut com "Regulacions de Cirene sobre la puresa" i datat el segle I aC,⁴² ens adonem que hi ha certs períodes de la maternitat en què les dones són contaminants:

SEG IX 72, cara B, línies 97-110

[γυνὰ κύοισα πρὶν τεκέν κάτε]ιτι τὸ
Νυμφῆι[ον]
ἐς Ἄρταμι[ν ..4..] τᾶι ἄρκωι δωσεῖ πόδας καὶ τὰν
κεφαλὰν καὶ τὸ δέρμα· αἱ δέ κα μὴ κατ[έν]-
θηι πρὶν τεκέν, κάτειτι σὺμ βοτῶι τελέωι· ἃ δ[ἐ]
κατίασσα ἀγνευσεῖ ἐβδέμαν καὶ ὀγδόαν
καὶ ἠνάταν, καὶ ἃ μὴ καταηλευθυῖα ἀγν-

[Una dona embarassada, abans de donar a llum,] que baixi al Nimfèon d'Àrtemis... A l'ossa donarà els peus i el cap i la pell [d'un animal sacrificat]. Si no hi ha anat abans de donar a llum, que baixi amb un cap de bestiar adult. Aquella que baixi es mantindrà pura el setè i el vuitè i el novè [dies]; i aquella que no hi hagi baixat es mantindrà pura els mateixos dies. Si es

³⁷ Robson (2013: 98).

³⁸ *IG XII⁴ 1:332* (pg. 16) i Annex 5.1 i 5.2.

³⁹ Parker (1983: 101-2). Potser per influència de la religió egípcia, coneguda per les seves estrictes restriccions respecte de la neteja corporal. Per a un exemple, vegeu Annex 5.2.

⁴⁰ Per exemple, les exposades a l'Annex 5.

⁴¹ Dillon (2002: 255).

⁴² Per al text complert, cf. *CGRN* 144. Parker (1983: 332-51).

ευσεῖ ταύτας τὰς ἀμέρας· αἱ δὲ κα μᾶι, καθα-
ραμένα αὐτὰ καθαρεῖ τὸ ἱερὸν καὶ ἐπιθυσο[εῖ]
ζαμίαν βοτὸν τέλει. *vacat*
αἱ κα γυνὰ ἐγβάλλη, αἱ μέγ κα διάδηλον ἦι, μ[ι]-
αίνονται ὡσπερ ἀπὸ θανόντος, αἱ δὲ κα μὴ
διάδηλον ἦι, μαιίνεται αὐτὰ ἀ οἰκία καθάπε[ρ]
ἀπὸ λεχός.
ἱκεσίων·

contamina, quan ja s'haurà purificat ella
mateixa, purificarà el santuari i farà un sacrifici
d'un cap de bestiar adult com a multa. Si una
dona té un avortament, si [el fetus] és
reconeixible, que es purifiquin com per un
mort, però si no és reconeixible, que es purifiqui
la casa com per un part.
Dels suplicants.

No només està prohibit donar a llum en un recinte sagrat,⁴³ sinó que qualsevol lloc que sigui escenari d'un naixement o d'una mort queda contaminat. La partera, a més a més, queda especialment tacada i la seva condició és contagiosa. Per aquest motiu, les mares novelles d'arreu de Grècia es veien obligades a romandre uns dies aïllades, període que finalitzava amb una ofrena en nom del nou-nat:

Eur. *El.* 651-4

Ηλ. λέγ', ὦ γεραῖε, τάδε Κλυταιμήστρα μολῶν
λεχῶ μ' ἀπάγγελ' οὔσαν ἄρσενος τόκου.
Πρ. πότερα πάλαι τεκοῦσαν ἢ νεωστὶ δῆ;
Ηλ. δέχ' ἠλίους, ἐν οἴσιν ἀγνεύει λεχῶ.

ELECTRA: Ancità, vés i digues-li a Clitemnestra
això: anuncia-li que soc mare novella amb el
part d'un nen.

ANCIÀ: Fa molt o poc, que vas parir?

EL: Deu sols, en els quals una mare novella es
purifica.

1124-8

Ηλ. ἤκουσας, οἴμαι, τῶν ἐμῶν λοχευμάτων·
τούτων ὑπερ μοι θῦσον—οὐ γὰρ οἶδ' ἐγώ—
δεκάτη σελήνη παιδὸς ὡς νομίζεται· τρίβων
γὰρ οὐκ εἶμι, ἄτοκος οὔσ' ἐν τῷ πάρος.
Κλ. ἄλλης τόδ' ἔργον, ἢ σ' ἔλυσεν ἐκ τόκων.

EL: Has sentit, crec, sobre el meu part. Fes un
sacrifici per mi –ja que jo no en sé– en la desena
lluna del meu fill, tal com és costum. Car no hi
estic avesada en no tenir fills abans.

CLITEMNESTRA: (Això és) feina d'alguna altra, la
que t'alliberà dels (dolors del) part.

[ed. Murray]

Gràcies a aquests testimonis podem establir un calendari de purificació prou ben definit en el cicle vital femení. Tot i que les fonts conservades pertanyen a diferents ciutats, cultes i èpoques, la concordança entre elles ens permet arribar a uns punts comuns, almenys, pel que fa al període clàssic. La majoria de sacerdocis femenins grecs, el d'Atena Pòlias entre ells, no exigeixen celibat,⁴⁴ i els requeriments de puresa en el dia a dia són poc estrictes (en les qüestions com les relacions sexuals i la menstruació). En el moment en què la dona queda embarassada, tampoc se l'exclou del ritus, ans al contrari, li és recomanat de passejar i visitar els temples, només amb les restriccions habituals referides a la salut de qualsevol gestant.⁴⁵ El moment de donar a llum és el més crític de tots, en estreta relació amb la contaminació derivada dels fluids, i podem assegurar, tot confiant en el text d'Eurípides, que exigeix, almenys a la ciutat d'Atenes, un termini d'uns deu dies per a purificar-se, a més a més de la deguda ofrena. Per aquest motiu, els avortaments són els elements més

⁴³ *IG II² 1035* (vegeu Annex 4). Aquesta prohibició també es pot deduir gràcies a Ar. *Lys.* 742-3: Ἦ πότνι' Ἰλείθυ', ἐπίσχες τοῦ τόκου ἕως ἂν εἰς ὄσιον μόλω γὼ χωρίον, "Mestressa Ilitia, contingues-me el part fins que arribi al lloc permès."

⁴⁴ El requeriment de celibat, d'acord amb el pensament grec, és exclusiu per a les verges abans del casament i per a les ancianes, tal com expressa Connelly (2007: 29).

⁴⁵ Tal com es pot veure en els textos de l'Annex, 7.1 i 7.2, respectivament.

contaminants, ja que fusionen el part i la mort, i per això devien exigir un període de purificació molt més extens.⁴⁶

Podem resumir la qüestió, doncs, amb la conclusió que, en el cas de les sacerdotesses gregues, tot i que tenien certes limitacions en l'exercici del seu càrrec a causa del seu gènere, aquestes no eren determinants per restringir la materialització del seu ofici a quelcom expressament diferent del dels homes, ja que, un període d'absència d'unes setmanes tal vegada no devia ésser especialment notori en el transcurs d'un sacerdoci vitalici, com és el cas que ens ocupa en aquest treball.

2.2. Els sacerdocis hereditaris a Atenes

Tal com testimonia el passatge de Plató (*Lg.* 759 a-b, cf. *supra*: “No s’han de canviar ni els sacerdots ni les sacerdotesses dels temples que tenen sacerdocis hereditaris”), en la seva època un *genos* era ja una forma d’organització cívica recognoscible, un aplec de caràcter eminentment religiós,⁴⁷ la pertinença al qual es transmetia de forma hereditària i els membres de la qual es consideraven descendents d’un mateix avantpassat. La seva importància com a institució era ja clara en època arcaica, i hom accepta, basant-se en Arist. *Pol.* 21, 6, que fins a tal punt estava arrelada en la societat atenesa, que Clístenes, havent-ho pogut fer, no la va suprimir. D’entre tota la discordança al voltant de l’organització d’aquest tipus d’associació cívica, una cosa és segura: el seu estret lligam amb l’ofici religiós.⁴⁸ Des de l’època arcaica els diversos *gene* gaudien de privilegis en l’àmbit ritual; el més destacable, el d’ésser els únics proveïdors dels sacerdots i sacerdotesses dels cultes públics de la ciutat. Tot i que el vincle familiar que unia els diferents membres del *genos* és certament dubtós, actua en el marc de la religió com a garant de la legitimitat i la noble naixença (o, com a mínim, de la ciutadania)⁴⁹ dels seus membres, requisits, com també menciona Plató, per al sacerdoci.⁵⁰ Trobem una clara expressió d’aquest fet en el decret del *genos* dels Salaminis sobre la resolució d’una disputa l’any 363-2 aC:

SEG 21:527, línies 8-16

[...] τὰς ἱερεωσ/ύνας κοινὰς εἶναι ἀμφοτέρων εἰς τὸν αἰεὶ χρόν/ον τῆς Ἀθηνάας τῆς Σκιράδος, καὶ τὴν τῷ Ἡρακλέο/υ τῷ ἐπὶ Πορθμῶι, καὶ τὴν τῷ Εὐρυσάκοι, καὶ τὴν τῆ/ς Ἀγλαύρο καὶ Πανδρόσο καὶ τῆς Κοροτρόφο· καὶ κ/ληρῶσθαι κοινῆι ἐξ ἀμφοτέρων ἐπειδὰν τελευτ/ήσῃ τις τῶν ἱερείων ἢ τῶν ἱερέων· τὸς δὲ λανχάν/οντας ἱερεῶσθαι ἐφ’ οἷσπερ καὶ οἱ πρότερον ἱερ/εῶντο·

Els sacerdocis han d’ésser comuns per ambdues (branques) per sempre, el d’Atena Escira, el d’Hèraclès a Portmos, el d’Eurísaces, el d’Aglauros i Pàndrosos i el de Curotrofos. I s’ha de sortejar en comú d’entre les dues després que un dels sacerdots o sacerdotesses mori. Aquells que l’obtinguin, que exerceixin com a sacerdots tal com servien els anteriors.

⁴⁶ La majoria de testimonis apunten a un període d’uns quaranta dies (vegeu Annex 5.2).

⁴⁷ Parker (1996: 56) i Mossé (1993: 212).

⁴⁸ Parker (1996: 65).

⁴⁹ Lambert (2010: 148) i Parker (1996: 290).

⁵⁰ Blok et Lambert (2009: 100).

Així, gràcies a aquest i altres passatges,⁵¹ sabem que els sacerdocis hereditaris (també anomenats “gentils”) eren sortejats entre els membres d’una branca concreta dins del *genos*. Aquesta selecció, aparentment a l’atzar, es pot posar en relació amb l’afirmació de Plató, entenent-la com una designació divina:⁵² “Pel que fa als sacerdocis, tot confiant que la divinitat esdevindrà per ella mateixa complaguda, cal designar-los per sorteig”.

El que més polèmica ha suscitat d’aquests sacerdocis és la forma com s’heretaven. Quant al sacerdoci d’Atena Pòlias, hom s’inclina a pensar que es sortejava entre els membres d’una branca determinada del *genos*, que era la que n’heretava l’elegibilitat.⁵³ Podem afirmar gràcies a la prosopografia, que el mateix sistema es mantingué fins la reforma d’August l’any 21 aC:⁵⁴ es sortejava entre les candidates, descendents directes d’un membre masculí d’aquesta branca dels Eteobutades, i, en cas que fallés, es passava a la línia femenina, és a dir, es sortejava entre les filles de les eteobutades. Aquest fet explica per què trobem testimoniades sacerdotesses els pares de les quals no eren Eteobutades, com Filipa, filla de Medeu Eumòlpid, perquè va rebre el càrrec per ascendència materna.⁵⁵ Alguns estudiosos han volgut veure un vincle especial entre aquesta branca dels Eteobutades i el dem de Bate,⁵⁶ però és una afirmació dubtosa basada en restauracions modernes.⁵⁷ Pel que fa a la nostra sacerdotessa només podem assegurar que era escollida per sorteig d’entre el *genos* dels Eteobutades.

En relació a la tinença dels sacerdocis per part dels *gene*, ens interessen els passatges d’Èsquines, especialment el de 3, 17-18,⁵⁸ gràcies al qual podem veure que, tot i que els *gene* gaudien de la possessió dels càrrecs sacerdotals, els rituals que aquests oficiants religiosos dirigien eren eminentment públics, ja que la comunitat de la polis era qui els finançava i davant de la qual els diferents sacerdots havien de retre comptes. Així, cal no considerar els *gene* com posseïdors del culte al qual estan enllaçats sinó com uns participants destacats, paper que en subratllaria el pes polític a la ciutat. Això no treu el fet que aquestes agrupacions, paral·lelament, també gaudissin d’altars particulars,⁵⁹ on duïen a terme rituals privats.⁶⁰

Així doncs, la dona que era escollida per a exercir com a sacerdotessa de manera vitalícia adoptava una posició que la feia responsable de l’execució dels ritus i cerimònies en nom del poble atenès, davant del qual responia, igual com els seus homòlegs masculins. També és probable que el caràcter gentil del sacerdoci

⁵¹ Hom acostuma a citar el començament perdut de la *Constitució dels Atenesos* d’Aristòtil (Harp. s.v. γεννηται).

⁵² Blok *et* Lambert (2009: 97-99).

⁵³ Per a un breu estat de la qüestió, Blok *et* Lambert (2009: 101).

⁵⁴ Blok *et* Lambert (2009: 101) defensen que les incongruències en la successió en època hel·lenística es poden explicar per la fallada de descendència femenina en la línia masculina, i que no es va produir cap canvi en el mètode de transmissió del càrrec.

⁵⁵ Blok *et* Lambert (2009: 103-4).

⁵⁶ Lewis (1955: 6), Davies (1971: 169-172), Blok *et* Lambert (2009: 106).

⁵⁷ Rasmussen (2011: 124).

⁵⁸ Vegeu Annex 8.1.

⁵⁹ Vegeu Annex 8.2 i 8.3. L’organització d’aquestes cerimònies privades era pròpia de cada *genos* i no està relacionat amb l’exercici sacerdotal ni amb el ritus públic, funciona com a element agermanador de la “tribu”.

⁶⁰ Parker (2005: 267-8).

concedís a l'oficiant religiós un paper preeminent com a representant del seu *genos* de cara al cos cívic de la polis.⁶¹ En aquest sentit és especialment interessant el fet que la possessió d'aquest càrrec en exclusiva per als Eteobutades no és un privilegi en tant que els fa posseïdors del culte o els associa amb l'advocació de la deessa, sinó que és precisament la dimensió pública i *política* d'aquest el que li atorga aquest prestigi, equiparable al d'una magistratura en honors.⁶² Això és quelcom que es fa palès en el reconeixement personal que reberen les sacerdotesses, tal com veurem a l'apartat corresponent,⁶³ atès que les estàtues i inscripcions dedicatòries eren erigides pels seus familiars, de manera que els seus parents es fan partícips de l'èxit de les dones de la família i, en certa manera, s'usa la seva fama per promocionar el *genos*.

⁶¹ Bielman (2002: 280).

⁶² Parker (1996: 24).

⁶³ Vegeu Apartat 5.

3. Els orígens històrics i mítics del sacerdoci d'Atena Pòlias

Hdt. 5, 72

Ὡς γὰρ ἀνέβη ἐς τὴν ἀκρόπολιν μέλλων δὴ αὐτὴν κατασχῆσαι, ἦι ἐς τὸ ἄδυτον τῆς θεοῦ ὡς προσερέων· ἡ δὲ ἱρηὴ ἐξαναστᾶσα ἐκ τοῦ θρόνου πρὶν ἢ τὰς θύρας αὐτὸν ἀμείψαι εἶπε· «ὦ ξεῖνε Λακεδαιμόνιε, πάλιν χῶρεε μὴδὲ ἕσιθι ἐς τὸ ἱρόν· οὐ γὰρ θεμιτὸν Δωριεῦσι παριέναι ἐνθαῦτα»· ὁ δὲ εἶπε· «ὦ γύναι, ἀλλ' οὐ Δωριεὺς εἰμι ἀλλ' Ἀχαιοός.» Ὁ μὲν δὴ τῇ κληδόνι οὐδὲν χρεώμενος ἐπεχείρησέ τε καὶ τότε πάλιν ἐξέπιπτε μετὰ τῶν Λακεδαιμονίων.

Quan (Cleòmenes) pujà a l'Acròpolis amb la intenció de prendre-la, anà a l'*adyton* de la deessa per adreçar-s'hi. Però la sacerdotessa es va aixecar del seu setial abans que ell travessés les portes i va dir: «Estranger lacedemoni, torna enrere i no entris al temple. No és permès als doris entrar aquí.» Aleshores, ell li va dir: «Però, dona, jo no soc dori, sinó aqueu.» Ell, sense fer cas de l'advertiment, va assaltar l'Acròpolis i per això fou foragitat amb els lacedemonis.

[ed. Legrand]

El primer text que ens ha perviscut que fa referència a la sacerdotessa d'Atena Pòlias és aquest passatge d'Heròdot, en el context de les disputes pel poder entre Isàgoras i Clístenes, l'any 508-7 aC. L'autor la designa amb el terme genèric de sacerdotessa de l'Acròpolis, sense esmentar el nom de la deessa a la qual estava dedicat el sacerdoci. Es tracta, sense cap mena de dubte, de la sacerdotessa d'Atena Pòlias. Podem assegurar, doncs, que en època arcaica el sacerdoci d'Atena Pòlias està perfectament establert i consolidat com a institució pública de la ciutat.

Però remuntar-nos endarrere en el temps amb certesa és prou més difícil. Sabem amb seguretat que el d'Atena Pòlias es tracta d'un culte d'una gran antigor,⁶⁴ però el seu origen, així com el de moltes altres institucions ateneses, és impossible de descriure amb precisió. Hom acostuma a basar-se en Aristòtil, *Ath.* 57, 1-2⁶⁵ per defensar certa predominança de l'arcont rei en els cultes d'Atenes durant l'època arcaica, importància que hauria perviscut en menor mesura en època clàssica.

Diversos autors han conjeurat al voltant d'aquesta qüestió, i hom coincideix, en moltes hipòtesis, que, en els temps primitius abans de la *polis*, el *basileus* o el pare de família eren qui posseïen els deures sacrificials i que, amb el pas del temps i l'expansió demogràfica, el cap del *genos* fou qui conservà aquestes funcions, com a representant del grup al qual pertanyia.⁶⁶ En quant a la integració de les dones en aquest sistema, és especialment interessant la proposta de Holderman,⁶⁷ la qual exposa que, tal vegada, aquests grans senyors, en obtenir el deure de la protecció d'un culte local, en concedissin el sacerdoci a la seva filla o esposa, si la divinitat venerada era femenina.

En qualsevol cas, hom concorda en què els atenesos d'època clàssica devien concebre el sacerdoci d'Atena Pòlias com quelcom indissociable del *genos* dels Eteobutades, i l'existència d'aquest es remuntava, en el seu pensament, a temps remots.⁶⁸ A l'hora d'allargar la mirada cap a les antiguitats d'Atenes, hom no pot evitar trobar-se amb el mite, que serà emprat com a document legitimador del ritual

⁶⁴ Connelly (2007: 59).

⁶⁵ Vegeu Annex 9.

⁶⁶ Parker (1996: 7-8). La reconstrucció hipotètica més rellevant és la de Garland (1984: 83-4).

⁶⁷ Holderman (1913: 305).

⁶⁸ Lambert (2010: 149).

en època històrica, independentment de la seva versemblança o validesa.⁶⁹ Hi ha un lligam de caràcter ideològic entre aquest *genos* i el mite fundacional de la ciutat: el *genos* dels Eteobutades està molt arrelat a la geografia atenesa perquè el seu heroi epònim és local, i aquesta autoctonia és especialment significadora en relació al culte de la deessa patrona de la ciutat.

El *genos* dels Eteobutades es presentava com “la veritable descendència de Butes”,⁷⁰ l’heroi fill de Pandíon, net d’Erictoni i germà d’Erecteu, segons una de les versions més esteses.⁷¹ El fet que l’antecedent comú del *genos* fos un heroi local —, autòcton per l’ascendència paterna — vindria a reafirmar la tesi que defensàvem anteriorment, segons la qual l’origen del sacerdoci no es pot enllaçar de cap manera amb un culte privat o familiar.⁷² Seguint la versió del mite exposada per pseudo-Apol·lodor, trobem aquest heroi atenès estretament vinculat amb l’exercici sacerdotal:

Apollod. 3, 15, 1 / 3, 196

Πανδίωνος δὲ ἀποθανόντος οἱ παῖδες τὰ πατρῶα ἐμερίσαντο, καὶ τὴν <μὲν> βασιλείαν Ἐρεχθεὺς λαμβάνει, τὴν δὲ ἱερωσύνην τῆς Ἀθηνᾶς καὶ τοῦ Ποσειδῶνος τοῦ Ἐρεχθέως Βούτης.

Un cop mort Pandíon, els seus fills es van distribuir l’herència paterna, i Erecteu va prendre el regne, mentre que Butes prengué el sacerdoci d’Atena i de Posidó Erecteu.

[ed. Wagner]

La tradició posterior que descriu Butes com a sacerdot és únicament lexicogràfica i escoliàstica, de manera que no podem determinar a partir de les fonts fins a quin punt aquesta associació és d’època hel·lenística i/o de caràcter purament erudit. Cabria la possibilitat que Apol·lodor s’hagués basat en el lligam dels Eteobutades amb el sacerdoci per caracteritzar aquest heroi, d’altra banda, molt poc conegut. Però és un fet provat que els *gene* amb drets sacerdotals comptaven amb un heroi epònim que reflectia els seus privilegis en el ritual,⁷³ de manera que no podem descartar que es tracti d’una informació transmesa ja en època clàssica. A més a més, textos com el d’Èsquines,⁷⁴ en què es fa especial èmfasi en el renom del *genos* dels Eteobutades, ens permeten intuir que devien fonamentar els seus privilegis i la noblesa del seu llinatge en el passat llegendari. A més a més, els termes amb què s’expressa aquest fet en els lèxics ens inclina cap aquesta segona opció:⁷⁵

Harp. s.v. Βούτης

Βούτης· οὗτος ἔσχε τὴν ἱερωσύνην· καὶ ἀπὸ τούτου Βουτάδαι καὶ Ἐτεοβουτάδαι οἱ ἀπόγονοι τοῦ Βούτου· τὸ γὰρ ἔτεδὸν ἀληθές.

Butes: Va retenir el sacerdoci i a partir d’ell, [ho feren] els Butades i els Eteobutades, que són els descendents de Butes, ja que “eteon” vol dir “vertader”.

[ed. Dindorf]

⁶⁹ Parker (1996: 59) ho expressa així: “As custodians of cult, gene could also be custodians of myth.”

⁷⁰ Sch. Aeschin. 2, 147, “Ἐτεοβουτάδαις” (Vegeu Annex 8.3).

⁷¹ Les genealogies mítiques són tan extenses com variables. Cf. Brulé (1987: 14-5).

⁷² Roussel (1976: 68)

⁷³ Kearns (1989: 65). Plut. *Mor.* 843e ja explica que l’orador Licurg remuntava el seu llinatge a Butes.

⁷⁴ Aeschin 2, 147 (Annex 8.2).

⁷⁵ Per a més exemples: Sch. Aeschin. 2, 147 “Ἐτεοβουτάδαις” (Vegeu Annex 8.3.), Phot. s.v. Βούτης.

Trobem altres vestigis del càrrec sacerdotal en la mitologia atenesa, ja referits a dones en l'àmbit religiós: en primer lloc, Aglauros, la filla de Cècrops o la seva esposa,⁷⁶ que fou la primera en dur a terme les cerimònies rituals. Les fonts sobre aquest personatge presenten versions diferents i, en molts casos, fins i tot contradictòries. Una d'aquestes és l'exposada en aquest escoli:

Sch. Dem. 19

[537b] Ἄγραυλος καὶ Ἑρση καὶ Πάνδροσος θυγατέρες Κέκροπος, <ὥς> φησιν ὁ Φιλόχορος· λέγουσι δὲ ὅτι πολέμου συμβάντος παρ' Ἀθηναίοις, ὅτε ὁ Εὐμόλπος ἐστράτευσε κατὰ Ἑρεχθέως, καὶ μηκυνομένου τούτου ἔχρησεν ὁ Ἀπόλλων ἀπαλλαγῆσθαι, εἴαν τις ἀνέλη ἑαυτὸν ὑπὲρ τῆς πόλεως, ἢ τοίνυν Ἄγραυλος ἐκοῦσα αὐτὴν ἐξέδωκεν εἰς θάνατον. ἔρριψε γὰρ ἑαυτὴν ἐκ τοῦ τείχους, εἴτα ἀπαλλαγέντος τοῦ πολέμου ἱερὸν ὑπὲρ τούτου ἐστήσαντο αὐτῇ παρὰ τὰ προπύλαια τῆς πόλεως· καὶ ἐκεῖσε ὠμνυον οἱ ἔφηβοι μέλλοντες ἐξιέναι εἰς πόλεμον.

[537b] Agraulos, Herse i Pàndrosos són filles de Cècrops, segons diu Filòcor. Diuen que, havent-se produït una guerra a Atenes, quan Eumolp va dirigir una expedició militar contra Erecteu, i com que la guerra s'anava allargant, Apol·lo va vaticinar que acabaria si algú s'oferia a morir per la ciutat. Així doncs, Agraulos, voluntària, es lliurà ella mateixa a la mort. Es va llançar daltabaix des de la muralla. Després, finalitzada la guerra, per això van aixecar un santuari en honor seu al costat dels propileus de la ciutat. I allà juraven els efebs que estaven a punt d'anar a la guerra.

[ed. Dilts]

Altres fonts, la majoria de caràcter lexicogràfic,⁷⁷ amplien la informació sobre Aglauros i la presenten com "la primera sacerdotessa". Endemés, són diversos els estudiosos que creuen que aquesta variant del mite devia ésser la que evocava el seu culte, d'una gran importància en el calendari atenès.⁷⁸ D'altra banda, comptem amb més elements que ens ajuden a defensar la popularitat d'aquesta versió del mite en època històrica. Tal vegada, l'existència del santuari d'Aglauros al costat de l'Acròpolis,⁷⁹ on els joves realitzaven el jurament efèbic; l'extensió amb què era conegut el mite de les Cecròpides,⁸⁰ i el record de la seva mort en els festivals de les Plintèries, les Cal·lintèries i, fins i tot, a les Arrèfories,⁸¹ ens permeten creure versemblant la caracterització de la donzella mítica com a serventa de la deessa en algunes variants del relat.⁸² La pervivència d'aquesta versió es fa palesa en les

⁷⁶ En la majoria de casos ens és impossible determinar a quina de les dues es fa referència, i la variant del nom Aglauros/Agraulos tampoc ens dona molta informació. Tot i això, els documents epigràfics testimonien Agl- i, en la majoria dels casos, aquesta és la forma referida a la Cecròpida. El binomi no és més que el resultat d'una metàtesi de líquides i de la duplicació d'un personatge mític, igual com Erecteu/Erictoni. Brulé (1987: 28-29, 146-7).

⁷⁷ Vegeu Annex 10.

⁷⁸ Rookhuijzen (2017: 42), Parker (2005: 434).

⁷⁹ Tal com defensa Holderman (1913: 120-1), l'assimilació entre deessa i sacerdotessa és tan estret que arriba al punt de convertir la sacerdotessa també en objecte de culte.

⁸⁰ Recordem la presència del mite en obres dramàtiques com l'*Ió* d'Eurípides, i en la iconografia, com bé testimonia Brulé (1987).

⁸¹ Com defensa Burkert (1990: 85-130).

⁸² Les quals podem classificar, a grans trets, en tres: Aglauros com a Cecròpida que, en descobrir Erictoni, caigué daltabaix de l'Acròpolis; Aglauros, la primera sacerdotessa, coneguda per ornar i embellir les imatges dels déus; i l'Aglauros que, en temps del regnat d'Erecteu, es sacrificà per la ciutat (llançant-se daltabaix de la muralla o essent executada a l'altar de Persèfone). Geogourdi (1993: 162).

explicacions que hom dona sobre les cerimònies de rentat i ornament de l'estàtua d'Atena, i encara es podria posar en relació amb la qüestió del teixit d'Atena.⁸³

Aquests testimonis ens permeten assimilar Aglauros amb el culte religiós grec en la seva vessant domèstica i pròpiament femenina: la neteja i guarniment de les estàtues⁸⁴ i, potser, el teixit. Com exposa Kearns,⁸⁵ les Cecròpides devien ésser considerades heroïnes sagrades, en tant que constituïen el suport mític del ritual⁸⁶ i, per tant, esdevindrien el prototipus modèlic per a les institucions que suportaven. En aquest sentit, trobaríem en Aglauros el primer model ideal de sacerdotessa d'Atena. Endemés, el que és encara més interessant: gràcies a aquests passatges veiem en Aglauros l'arquetip de patriota, la donzella que es sacrifica en favor de la supervivència de la ciutat,⁸⁷ un mitema molt habitual en la mitologia grega que donà lloc a un ritus de pas.⁸⁸ Aquesta imatge és especialment representativa en relació a Atena, la deessa de la civilització per excel·lència,⁸⁹ perquè ningú més que la seva sacerdotessa ha d'estar disposada a protegir-la i, fins i tot, sacrificar-se per garantir-ne la salvació.

Troblem el paral·lel d'aquesta actuació en el personatge de Praxítea segons l'*Erecteu* d'Eurípides, la segona sacerdotessa d'Atena en la mitologia coneguda per a nosaltres. L'argument d'aquesta tragèdia, parcialment perduda, gira entorn d'aquest rei mític i la seva esposa, que troben el seu regne amenaçat per l'expedició militar del rei traci Eumolp. L'oracle de Delfos vaticina a Erecteu que només podrà salvar la seva ciutat si sacrifica una de les seves filles, a la qual cosa Praxítea accedeix. El propi rei immola la seva filla i les germanes de la sacrificada també es lleven la vida. Erecteu, finalment, és mort per Posidó, en venjança per haver mort el seu fill Eumolp.⁹⁰ Aquesta trama, entesa en la seva contemporaneïtat, pren una significació especial, perquè cal tenir en compte que fou estrenada en el context de les guerres del Peloponnès i, per tant, presentava una situació paral·lela a la de l'Atenes de finals del segle V, afeblida per les incursions espartanes i en perill de perdre la seva influència sobre la Tràcia.⁹¹ Cap al final de l'obra, després de la desgràcia esdevinguda a la reina, la pròpia Atena com a *dea ex machina* la recompensa amb honors:

Eur. *Erechteus* Fr. 370 Kannicht, 95-98

Αθ· σοὶ δ', ἢ πόλεως τῆσδ' ἐξανώρθωσας
βάθρα, δίδωμι βωμοῖς τοῖς ἐμοῖσιν ἔμπυρα
πόλει προθύειν ἱερέαν κεκλημένην.

ATENA: Pel que fa a tu (Praxítea), com que has restablert els fonaments d'aquesta ciutat, et concedeixo l'honor de fer sacrificis en els meus altars i que siguis anomenada sacerdotessa per la ciutat.

[ed. Kannicht]

⁸³ Phot. s.v. Προτόνιον (Vegeu Annex 10.2).

⁸⁴ Brulé (1987: 105).

⁸⁵ Kearns (1989: 25).

⁸⁶ Per una banda, del ritus de les arrèfores, però també, individualment, Pàndrosos amb el seu culte, venerada juntament amb la Pòlias (tal com testimonien inscripcions com *IG II² 1039* (línies 58-9, en què es testimonia un sacrifici a Atena Pòlias, Kourotrofos i Pàndrosos) i Aglauros, evidentment, pel seu lligam amb el ritus de pas efèbic.

⁸⁷ Geogourdi (1993: 162-3).

⁸⁸ Brulé (1987: 31).

⁸⁹ Burkert (1997: 191).

⁹⁰ Per a una reconstrucció de l'argument de la tragèdia, cf. Martínez (1975).

⁹¹ Calame (2011: 8).

Praxítea ha demostrat el seu patriotisme en acceptar el sacrifici de la seva filla⁹² per tal de garantir la supervivència del poble autòcton i mantenir-ne la identitat.⁹³ La mateixa reina expressa les conseqüències que hi hauria en el cas de no fer-ho i, per tant, de permetre que Eumolp i els tracis envaïssin l'Àtica: l'abandonament del culte de Pal·las. Un cop tots els membres de la seva família han mort, Atena en persona recompensa la devoció de la reina concedint-li ésser la seva sacerdotessa i presidir els sacrificis en honor seu. Així, els valors transmesos pel personatge mític presenten l'ideal de sacerdotessa grega, caracteritzada pel gran component cívic en la seva actuació. En aquest sentit l'onomàstica és especialment clara: “aquella que actua per a la deessa”. Fins a tal punt està la seva vida consagrada a la divinitat i a la transcendència de la polis, que, en afirmar això:

Eur. *Erechtheus*, Fr. 360 Kannicht, 38-9

ΠΡ. τὴν οὐκ ἐμὴν < > πλὴν φύσει δώσω κόρην
θῦσαι πρὸ γαίας·

PRAXÍTEA: permetré que la noia, que no és meua
sinó perquè la vaig parir, mori sacrificada per la
pàtria.

[ed. Kannicht]

tal com apunta Calame,⁹⁴ deshumanitza la seva filla i es desvincula d'ella, així com naturalitza la pàtria, per justificar la seva decisió. Redueix la relació amb el fruit del seu ventre (οὐκ ἐμὴν) a la pròpia natura (φύσει); conscientment, substitueix l'expressió “matar” per “sacrificar” (θῦσαι), emfatitzant la finalitat sagrada de l'assassinat, i justifica aquest consentiment per quelcom que sí presenta com natural, la terra pàtria (γαίας).

L'extrema devoció envers la deessa i la ciutat és el que caracteritza aquesta singular dona que, tal com planteja Connelly,⁹⁵ personifica els valors propis de la democràcia atenesa idealitzada: una persona de família noble que, avesada a la veneració dels déus, de manera desinteressada posa per davant de la família el bé de la ciutat i els cultes locals. Aquesta mateixa estudiosa, uns anys abans,⁹⁶ va defensar que la famosa “escena del pèplum” del fris del Partenó representa, de fet, el moment just anterior al sacrifici de la filla d'Erecteu.⁹⁷ Segons aquesta interpretació, la dona adulta representada en aquest relleu seria Praxítea, que, encapçalant el Partenó, esdevindria el recordatori de la figura ideal d'aquesta sacerdotessa per a totes les dones que posteriorment exercissin el càrrec. En aquest sentit, ens sembla pertinent recuperar el passatge de Pausànias que, tot descrivint el santuari de l'Acròpolis, menciona un grup escultòric de bronze que representa Erecteu i Immàrados, situat al costat del temple d'Atena.⁹⁸ Aquesta referència, tot i que no ens permet assegurar aquesta interpretació defensada per Connelly, sí permet afirmar que el mite de l'enfrontament entre Erecteu i Eumolp formava part del conjunt escultòric de l'Acròpolis i probablement s'integrava en un programa

⁹² Martínez (1975: 209).

⁹³ Calame (2011: 5-6), així ho expressa Praxítea en el seu discurs, Eur. *Erechtheus*, fr. 50 A (360 N) 44-54.

⁹⁴ Calame (2011: 6).

⁹⁵ Connelly (2007: 280-1).

⁹⁶ Connelly (1996).

⁹⁷ Vegeu Figura 2.

⁹⁸ Vegeu Annex 11.

iconogràfic que buscava associar el temple d'Atena amb aquest episodi del passat llegendari de la ciutat.

Pel que se'ns ha transmès a través de les fonts literàries podem deduir que els mateixos atenesos d'època clàssica reconstruïen la història d'aquest sacerdoci basant-se en el mite i que aquest aconsegueix la important funció de *magister vitae* en el seu present. És a dir, podem dir que la mitologia referida a aquest passat llegendari és recuperada molt sovint, no només per legitimar les institucions establertes i en funcionament, sinó per esdevenir-ne el model ideal. Així, trobem en els personatges d'Aglauros i Praxíteia — les primeres sacerdotesses d'Atena en la seva epiclesi cívica — unes dones del passat que podríem considerar que estan enfocades a la constitució del futur de la polis, del sacerdoci i del culte a la deessa.

4. Les funcions i deures de la sacerdotessa

Trobem la pràctica sacerdotal ben testimoniada ja des d'època micènica, amb figures com la *ka-ra-wi-po-ro* (/klawiphoros/), que trobarà la seva homòloga en la κλειδοῦχος d'època arcaica i clàssica, “la guardiana de la clau (del temple)”.⁹⁹ En aquest sentit, un dels millors i més antics exemples de la pràctica de l'ofici religiós femení el trobem a la *Ilíada*, en què la troiana Teano, sacerdotessa d'Atena, guarda les portes del temple, ofereix el pèplum teixit per a la deessa i li prega, en nom dels seus conciutadans, per la seva salvació.¹⁰⁰ Gràcies a aquest passatge podem veure ben il·lustrades de manera esquemàtica les funcions principals que també acomplia la nostra sacerdotessa atenesa. En primer lloc, com a guardiana de les portes del temple, atès que, si recuperem el passatge d'Heròdot 5, 72,¹⁰¹ veiem un exemple històric d'aquesta funció, consistent, a grans traços, a restringir l'accés al santuari i, per tant, custodiar-ne el contingut. De fet, la clau és el símbol del càrrec sacerdotal en la iconografia clàssica, i en l'àmbit atenès la trobem en els dos relleus datats en el segle cinquè que representen la sacerdotessa d'Atena Pòlias beneïda per la deessa en persona.¹⁰²

En segon lloc, tenim la funció de la sacerdotessa com a oferidora de sacrificis i ofrenes. Com ja hem vist, aquesta és la funció principal de qualsevol sacerdot, però en la figura de la sacerdotessa d'Atena Pòlias aquests deures esdevenen uns de concrets, determinats per la divinitat a la qual serveix i el caràcter públic i cívic del culte al qual està consagrada. És l'encarregada de supervisar i rebre les ofrenes dutes a terme en honor de la Políada; hom pot imaginar-la com a administradora de les ofrenes anuals a la deessa de part dels epidauris,¹⁰³ rebent la notícia de l'arribada dels τὰ ἱερὰ d'Eleusis pel φαίδυντής,¹⁰⁴ així com vetllant els sacrificis mensuals a la deessa i exercint-ne d'altres en els seus dies de culte oficial.¹⁰⁵ Tot i això, l'ofrena per la qual era més coneguda és, sens dubte, el pèplum brodat entregat a la deessa amb la processó de les Panatenees, que comentarem més endavant. També tenim constància d'ofrenes vegetals dutes a terme periòdicament per alimentar la serp que suposadament habitava l'Acropolis i en vetllava els santuaris.¹⁰⁶ Respecte de les ofrenes cruentes, trobem aquesta menció a Ateneu de Nàucratis:

Ath. 375c / 9,17

καὶ νῦν δὲ τὴν τῆς Ἀθηνᾶς ἰέρειαν οὐ θύειν ἀμνὴν οὐδὲ τυροῦ γεύεσθαι. καὶ κατὰ χρόνον δέ τινα ἐκλιπόντων τῶν βοῶν, φησὶν ὁ Φιλόχορος, νομοθετηθῆναι διὰ τὴν σπάνιν ἀπέχεσθαι αὐτοῦς τῶν ζώων, συνάγειν βουλομένους καὶ πληθῦσαι τῷ μὴ καταθύεσθαι.

[Androció deia] també que ara la sacerdotessa d'Atena no sacrifica cap anyell ni tasta el formatge. I en una època en què hi havia escassetat de vaques, segons Filòcor, van decretar que durant l'escassetat s'abstinguessin d'aquests animals, amb l'esperança d'ajuntar-

⁹⁹ Olsen (2014: 140).

¹⁰⁰ *Il.* 6, 297-310.

¹⁰¹ Per al text, cf. pg. 22.

¹⁰² Ambdós relleus exposats i comentats per Connelly (2007: 96-7). Dillon (2002: 80).

¹⁰³ Ofrenes testimoniades a Hdt. 5, 82. Geogourdi (1993: 166).

¹⁰⁴ Per al text que ho documenta, vegeu Annex 12. Garland (1984: 92), Dillon (2002: 87).

¹⁰⁵ Dillon (2002: 84). El tercer dia de cada mes estava consagrat a Atena. Mikalson (1975: 25).

¹⁰⁶ Vegeu Annex 13.

[ed. Kaibel]

los i augmentar-ne el nombre a força de no menjar-ne.

La prohibició de sacrificar anyells sembla difícil de comprendre,¹⁰⁷ atès que les ovelles són víctimes sacrificials molt comunes en honor a la Pòlias.¹⁰⁸ No obstant això, cal no oblidar que Ateneu escriu la seva obra en els segles II-III dC i que l'està posant en relació amb esdeveniments narrats per autors sis-cents anys anteriors.¹⁰⁹ Així doncs, podem suposar que en l'època de Filòcor la sacerdotessa sí sacrificava ovins i bovins, sempre que no n'hi hagués escassetat.¹¹⁰ Pel que fa a la prohibició de menjar formatge, comptem amb Estrabó 9, 11, que també hi fa referència.¹¹¹ Tot i això, no ens és possible anar més lluny a l'hora d'explicar aquesta norma, que Jameson ha intentat explicar com una expressió simbòlica referent a la conservació dels caps de bestiar.¹¹²

També en el marc de les ofrenes comptem amb un decret interessant, documentat a l'*Econòmic* de pseudo-Aristòtil, que ens parla d'unes donacions a la sacerdotessa en persona:

Arist. [*Oec.*] 2, 4d / 1347a

τῆ τε ἱερείᾳ τῆ τῆς Ἀθηνᾶς τῆς ἐν ἀκροπόλει ὑπὲρ τοῦ ἀποθανόντος φέρειν χοίνικα κριθῶν καὶ πυρῶν ἑτέραν καὶ ὀβολόν, καὶ ὄτω ἂν παιδάριον γένηται, τὸ αὐτὸ τοῦτο.

[Hípias va ordenar] també que oferissin a la sacerdotessa d'Atena a l'Acròpolis, per cada mort, una mesura d'ordi, una altra de blat i un òbol, i, a qualsevol que engendrés un fill, el mateix.

[ed. Groningen *et* Warteles]

Com exposa Garland,¹¹³ la sacerdotessa d'Atena Pòlias no devia cobrar un sou i, com a molt, pot ésser que cobrés en espècie a partir de les ofrenes que vetllava i que participés dels banquets sacrificials. En aquest sentit, no sabem si l'impost esmentat per Aristòtil, del qual també desconeixem la pervivència, el rebia la sacerdotessa personalment o si, en canvi, estava dirigit al tresor del temple, el qual ella vetllava. Hom pot interpretar aquesta mesura simbòlicament, de manera que la deessa (o la seva sacerdotessa) semblaria esdevenir "la garantia de la regeneració ciutadana", tot actuant a mode de cens.¹¹⁴ Aquesta ambigüitat en la concreció de la receptora de la donació tal vegada es pot explicar pel mateix caràcter performatiu del culte grec, segons el qual es produiria una identificació entre la deessa i la sacerdotessa, sobretot en una mena de mimesi que aquesta segona fa de la primera.¹¹⁵ Aquesta

¹⁰⁷ Garland (1984: 92).

¹⁰⁸ Tal com testimonia el calendari sagrat del dem d'Èrquia (vegeu Annex 14).

¹⁰⁹ Dillon (2002: 79).

¹¹⁰ Jameson (2014: 218) explica que aquestes mesures d'abstinència de la carn es deuen a l'escassetat i que s'aplicaven al conjunt dels ciutadans (FGrH 328 F 169 *ap.* Ath. 1, 9c-d).

¹¹¹ Vegeu Annex 15. Segons Estrabó, el formatge prohibit és només aquell fresc i autòcton.

¹¹² Jameson (2014: 218). Tanmateix, trobem esmentat a algunes inscripcions un τυρόν ἄγνόν ("formatge pur") com a ofrena a la divinitat (cf. *CGRN* 6, l. 4) i tenim constància del formatge com a element contaminant a una inscripció de Lindos del segle II dC, *IG* XII/1 789 i de l'Asclepièon de Pèrgam, mencionades per Dillon (2002: 252, 256). Cabria la possibilitat d'una influència de pràctiques orientals en aquests autors tardans que els portessin a considerar que el formatge fresc no fos apte en l'àmbit religiós. Dono les gràcies a en Rubén José García Muriel per aquesta informació.

¹¹³ Garland (1984: 85, 93). Dillon (2002: 85) hi concorda.

¹¹⁴ Mirón Pérez (2002: 230).

¹¹⁵ Connelly (2007: 105).

“imitació” ha estat defensada per diversos autors a partir de textos com aquesta entrada de la *Suda*:¹¹⁶

Sud. s.v. Αίγις

Αίγις· τὸ ἐκ τῶν στεμμάτων πλέγμα καὶ τὸ διὰ στεμμάτων πεπλεγμένον δίκτυον. ὡς Λυκοῦργος καὶ Ἡρόδοτος. ἡ δὲ ἰέρεια Ἀθήνησι τὴν ἱερὰν αἰγίδα φέρουσα πρὸς τὰς νεογάμους εἰσήρχετο. ἐπὶ τῶν ἀναίδην οὖν ποιούντων τι τάττεται ἢ παροιμία. καὶ ὁ θώραξ· καὶ ἡ ἐν ταῖς πεύκαις οὐλότης. Νυμφόδωρος δὲ ταῦτα ὑπὸ Λιβύων αἰγέας φησὶ καλεῖσθαι.

Ègida: Allò trenat amb garlandes i la xarxa trenada amb garlandes. Tal com [l'utilitzen] Licurg i Heròdot. A Atenes, la sacerdotessa, duent l'ègida sagrada, visitava les recent casades. De manera que la dita s'utilitza per fer referència a aquells que fan qualsevol cosa descarada. També [es refereix a] la cuirassa. També [es refereix a] la textura compacta en els pins. Nimfodor explica que aquestes són anomenades “egees” entre els libis.

[ed. Adler]

Malgrat que l'existència d'aquest ritual és incerta, ha estat molt defensada per aquests estudiosos, els quals concorden en el fet que es tractaria d'un ritus de fertilitat, per mitjà del qual la deessa afavoriria el naixement de nous membres ciutadans de la polis.¹¹⁷ En cas que aquesta fos veritablement una pràctica matrimonial en època històrica, les fonts de què disposem evidencien alguns dels elements primordials en què es devia basar: Burkert hi veié reminiscències homèriques, tot recordant l'epítet αἰγίοχος referit a Zeus i considerà el ritus com un adveniment a la noucasada de la traumàtica nit de noces i dels dolors del part. Un altre element amb què hom defensa l'existència d'aquest ritual és el caràcter proverbial de la dita αἰγίς περὶ πόλιν,¹¹⁸ amb la qual es demostraria la imatge ja establerta de la sacerdotessa pidolant arreu de la ciutat i sacsejant sorollosament l'ègida. Aquesta escena, segons si acceptem aquestes fonts, formaria part de l'imaginari col·lectiu atenès i s'utilitzaria anàlogament per a referir-se a certs comportaments sorollosos o descarats.

Altres autores també han volgut justificar l'existència d'aquest ritual tot defensant la seva presència en la iconografia: per exemple, Geogourdi¹¹⁹ planteja la possibilitat que una cratera àtica de figures negres conservada a París representi la participació de la sacerdotessa en la cerimònia matrimonial.¹²⁰ En aquesta cratera apareix un carro nupcial tibat per tres cavalls que duu la parella de nuvis, envoltats per quatre persones més. Una d'elles és just al darrere del carro, amb el gest de saludar solemnement o beneir-los: una dona vestida amb el que sembla la clàssica ègida d'Atena ribetejada amb serps.

Encara que aquesta ceràmica no representi la sacerdotessa sinó la deessa, continua essent vàlida per defensar la seva relació amb el matrimoni i ens permet plantejar alguna possible vinculació de la sacerdotessa amb els casaments. En aquest sentit, Burkert i Connelly defensen que la cerimònia de la *proteleia*,¹²¹ esmentada a la *Suda* i consistent a l'oferiment de sacrificis a l'Àcròpolis per part de

¹¹⁶ Vegeu Annex 16. Burkert (1990: 119-21), Connelly (2007: 106), Geogourdi (1993: 191), Holderman (1913: 322), Robertson (1983: 162-4). Respecte d'aquesta “imitació”, cal assenyalar que els tres textos que conservem no diuen explícitament que l'oficiant vesteixi l'ègida, sinó que utilitzen el participi φέρουσα, que també es podria entendre amb el sentit de “transportar”. Així, cabria la possibilitat que la sacerdotessa dugués a terme aquest ritual sense personificar la deessa.

¹¹⁷ Robertson (1983: 144).

¹¹⁸ Per al text, vegeu l'Annex 16.2. Robertson (1983: 162-4).

¹¹⁹ Geogourdi (1993: 191). Connelly (2007: 319 n.102) també la proposa com exemple.

¹²⁰ Vegeu Figura 1.

¹²¹ Burkert (1990: 120-1). Connelly (2007: 106).

la família de la núvia poc abans del casament, es duria a terme en honor d'Atena Pòlias i, per tant, podem intuir que la nostra sacerdotessa hi seria present com a supervisora.

La tercera funció de la nostra sacerdotessa és la de pregar en nom dels seus conciutadans i, en cas d'ésser necessari, actuar per assegurar-ne la salvació. Aquesta funció és especialment particular de la sacerdotessa de la divinitat políada i li atorga una visibilitat i rellevància destacades. En altres paraules, sota el pretext de protegir la ciutat, se li concedeix a la sacerdotessa d'Atena Pòlias una veu amb poder respecte de la comunitat i una posició de preeminència entre els seus membres, perquè actua en benefici seu.¹²² Ja hem vist exemples d'aquesta circumstància en els passatges ja esmentats d'Heròdot. Nogensmenys, en aquells relatius a la qüestió de la serp guardiana de l'Acròpolis és on podem veure millor il·lustrat aquest paper, i com la seva veu és escoltada per la comunitat sencera.¹²³ Si fem cas del testimoni de Plutarc, es fa evident com la sacerdotessa pot participar *políticament* davant la comunitat, mostrant-se d'acord amb el pensament de Temístocles i utilitzant la seva influència per convèncer els atenesos d'abandonar la ciutat.¹²⁴ Per l'altra banda, la presència a la societat atenesa d'aquesta figura pública es fa palesa també pel reconeixement que se li oferia, en forma de les nombroses estàtues i inscripcions de dedicació, que tenim testimoniades de diverses de les dones que van exercir com a sacerdotesses d'Atena Pòlias al llarg dels segles. Així doncs, si tenim en compte la preeminència d'aquesta dona com a personatge públic, no és d'estranyar el fet que la primera estàtua d'una sacerdotessa erigida a Atenes sigui la de Lisímaca, sacerdotessa d'Atena Pòlias del segle cinquè, que exercí el càrrec durant seixanta-quatre anys.¹²⁵

4.1. Els festivals

La importància de la sacerdotessa d'Atena Pòlias no es pot il·lustrar sense esmentar la seva presència fonamental i obligatòria a les festivitats religioses del ritual cívic. Com veurem, la seva funció com a serventa religiosa l'ocupa durant tot l'any del calendari atenès i exerceix un paper imprescindible en les diverses cerimònies de les quals pren part, ja sigui com a iniciadora, directriu, supervisora o com a representant de la deessa.

Per tal de presentar-les de la manera més clara possible, esmentarem per ordre alfabètic les principals festivitats en què es documenta la seva presència, malgrat que algunes siguin de caràcter dubtós o incert, i en comentarem els trets principals que estiguin en relació a l'activitat de la nostra sacerdotessa.

4.1.1. Les Arrèfores

La cerimònia de les arrèfores, també anomenada "Arrefòries",¹²⁶ ha estat àmpliament estudiada i debatuda.¹²⁷ El corpus de textos que hi fa referència és relativament breu, confús i, en la seva majoria, d'època tardana i de caràcter

¹²² Connelly (2007: 61).

¹²³ Per als textos, vegeu Annex 13.1 i 13.2.

¹²⁴ Bodson (1990: 47).

¹²⁵ Vegeu l'apartat 5.1. "Lisímaca" (pgs. 36-8).

¹²⁶ Tal com apareix en les entrades dels lexicògrafs (Vegeu Annex 17.2).

¹²⁷ Des de diverses perspectives i amb múltiples propostes, com Adrados (1951), Burkert (1990: 85-130), Brulé (1987: 79-98), Crucas (2007), Roberts (2019), Robertson (1983a), per exemple.

lexicogràfic. Malgrat les diverses controvèrsies que presenta, hom acostuma a interpretar-lo com un ritus de pas infantil, en què unes nenes de casa benestant conviuen un temps a l'Acròpolis i durant la seva estada són introduïdes en el culte religiós i educades per la sacerdotessa.¹²⁸ El principal testimoni del seu ritual el trobem en Pausànias, que en diu això:

Paus. 1, 27, 3

ἃ δέ μοι θαυμάσαι μάλιστα παρέσχεν, ἔστι μὲν οὐκ ἔς ἅπαντας γνώριμα, γράψω δὲ ὅσα συμβαίνει. παρθένοι δύο τοῦ ναοῦ τῆς Πολιάδος οἰκοῦσιν οὐ πόρρω, καλοῦσι δὲ Ἀθηναῖοι σφᾶς ἀρρηφόρους· αὗται χρόνον μὲν τινα δίαιταν ἔχουσι παρὰ τῆ θεῶ, παραγενομένης δὲ τῆς ἑορτῆς δρωσιν ἐν νυκτὶ τοιάδε. ἀναθεῖσαι σφισιν ἐπὶ τὰς κεφαλὰς ἃ ἡ τῆς Ἀθηναῖς ἰέρεια δίδωσι φέρειν, οὔτε ἡ διδοῦσα ὁποῖόν τι δίδωσιν εἰδυῖα οὔτε ταῖς φερούσαις ἐπισταμέναις, —ἔστι δὲ περίβολος ἐν τῇ πόλει τῆς καλουμένης ἐν Κήποις Ἀφροδίτης οὐ πόρρω καὶ δι' αὐτοῦ κάθοδος ὑπόγειος αὐτομάτη— ταύτη κατίασιν αἱ παρθένοι. κάτω μὲν δὴ τὰ φερόμενα λείπουσιν, λαβοῦσαι δὲ ἄλλο τι κομίζουσιν ἐγκεκαλυμμένον· καὶ τὰς μὲν ἀφιᾶσιν ἤδη τὸ ἐντεῦθεν, ἑτέρας δὲ ἔς τὴν ἀκρόπολιν παρθένους ἄγουσιν ἀντ' αὐτῶν.

Allò que més m'ha sorprès és quelcom no conegut per tothom, així que ho escriuré tal com s'esdevé. Dues donzelles viuen no gaire lluny del temple de Pòlias; els atenesos les anomenen arrèfores. Aquestes tenen estatge durant un temps al costat de la deessa i quan s'acosta la festivitat, fan això per la nit: es posen sobre el cap allò que la sacerdotessa d'Atena els dona per portar, sense que ni la que els ho ha donat sàpiga què els ha donat, ni elles sàpiguen què transporten, — hi ha un recinte a la ciutat no gaire lluny de l'anomenada Afrodita dels Jardins, i s'hi va a través d'una baixada subterrània natural— per aquesta baixen les donzelles. Aleshores, hi deixen el que portaven i agafen una altra cosa coberta per un vel i se l'enduen. Després se les acomiada d'allà i unes altres donzelles van a l'Acròpolis en lloc d'elles.

[ed. Casevitz]

Així doncs, la sacerdotessa d'Atena, una dona adulta, madura i, segurament, ja mare, consagraria part del seu temps a ensenyar a aquestes nenes petites algunes de les principals funcions de la muller atenesa: la feina de teixir, la devoció a Atena i, tal vegada, la cuina ritual.¹²⁹ L'estret lligam entre la nostra sacerdotessa i aquestes nenes també l'evidencien els textos epigràfics, en què les famílies que consagren les seves filles com arrèfores acostumen a mencionar la sacerdotessa que les va tutelar durant el seu sojorn a l'Acròpolis.¹³⁰ En aquest sentit, alguns autors han defensat que el cinquè bloc del fris est del Partenó representaria les arrèfores, carregades amb els seus enigmàtics cistells, i la sacerdotessa d'Atena, al costat de l'arcont rei, el qual rep el pèplum ja acabat.¹³¹

¹²⁸ Crucas (2007: 19) i Roberts (2019: 63-4).

¹²⁹ Connelly (2007: 32) que defensa que l'elaboració dels ἀνάτατοι, un tipus de pa (Ath. 3, 80; *Sud.* s.v. ἀνάστατοι), formava part de l'educació ritual de les arrèfores. Per al teixit, vegeu Annex 17.3 i Roberts (2019: 69), Geogourdi (1993: 179-80).

¹³⁰ Vegeu, per exemple, *IG II² 3472* (pg. 43), *IG II² 3470-1* (Annex 22), *IG II² 3461* (pg. 44), *IG II² 3473* (pg. 45), *IG II² 3486* (Annex 24.3).

¹³¹ Per a l'escena del pèplum, vegeu Figura 2. Dillon (2002: 46) i Roberts (2019: 67-8).

4.1.2. Les Cal·lintèries i les Plintèries

A finals del mes de Targelió es duïen a terme dues cerimònies de manteniment de l'estàtua d'Atena Pòlias, segurament, la seva imatge ancestral de fusta, el xòanon.¹³² Segons els lèxics, es duïen a terme en record d'Aglauros, la primera encarregada de tenir cura de les imatges dels déus.¹³³ Les Cal·lintèries ("festes de l'embelliment"), menys conegudes per a nosaltres, consistien a netejar el temple i, tal vegada, reomplir d'oli la llàntia del santuari. Per l'altra banda, les Plintèries ("festes del rentat"), són una festa pròpia de l'àmbit jònic consistents a dur l'estàtua, nua i coberta, en processó fins al Falèron, on era banyada al mar per purificar-la.¹³⁴ Diverses fonts testimonien que es tractava d'un dia de mal auguri, pel fet que la deessa abandonava el seu santuari.¹³⁵ Era un ritual d'un gran secretisme, dut a terme per dones del *genos* dels Praxiegides, que tenien el deure en exclusiva de desvestir l'estàtua i tenir-ne cura. Tot i això, hom accepta que la sacerdotessa devia ésser qui dirigia i supervisava totes aquestes tasques relatives al manteniment del santuari i de la imatge divina.¹³⁶

4.1.3. Les Escires

Phot. s.v. Σκιρόν

Σκιρόν· Σκιρά ἐορτή παρὰ Ἀθηναίους, ἀφ' ἧς καὶ ὁ μῆν Σκιροφοριῶν· φασὶ δὲ οἱ γράψαντες περὶ τε μηνῶν καὶ ἐορτῶν τῶν Ἀθήνησιν, ὡς τὸ Σκιρόν σκιαδέιον ἐστίν· μεθ' οὗ φερομένου ἐξ ἀκροπόλεως εἶς τινα τόπον καλούμενον Σκιρόν πορεύονται ἢ τε τῆς Ἀθηνᾶς ἱερεία καὶ ὁ τοῦ Ποσειδῶνος ἱερεὺς καὶ ὁ τοῦ Ἥλιου· κομίζουσι δὲ τοῦτο Ἐτεοβουτάδα· σύμβολον δὲ τοῦτο γίνεται τοῦ δεῖν οἰκοδομεῖν· καὶ σκέπας δὲ ποιεῖν, ὡς τούτου τοῦ χρόνου ἀρίστου ὄντος πρὸς οἰκοδομίαν· καὶ Ἀθηνᾶν δὲ Σκιράδα τιμῶσιν Ἀθηναῖοι· ἦν Φιλόχορος μὲν ἐν Σκιράδα τιμῶσιν Ἀθηναῖοι· ἦν Φιλόχορος μὲν ἐν β' Ἀτθίδος ἀπὸ Σκίρου τινος Ἐλευσινίου μάντεως κεκλησθαι· Πραξίων δὲ ἐν β' Μεγαρικῶν ἀπὸ Σκίρωνος.

Esciros: Les Escires són una festa entre els atenesos, a partir de la qual [pren el seu nom] el mes d'Esciroforiό. Diuen els que han escrit sobre els mesos i les festes dels atenesos que "skiron" és una ombrel·la. Tot transportant-la, la sacerdotessa d'Atena, el sacerdot de Posidó i el d'Hèlios caminen des de l'Àcròpolis fins un lloc anomenat "Skiron". Se n'encarreguen els Eteobutades. Això esdevé el símbol de la necessitat de construir; també de fer sostres, perquè és el millor moment de l'any per a la construcció. Els atenesos també veneren Atena Esciras, la qual, segons Filòcor en el seu segon llibre sobre l'Àtica, ha estat anomenada així per un tal Esciros, un endeví d'Eleusis; Praxió, en canvi, en el seu segon llibre sobre els afers de Mègara, (diu que és anomenada així) per un tal Escirό.

[ed. Porson]

La festivitat de les Escires, o Escirofòries, tot i ésser epònima del mes en què es celebra, ens és molt mal coneguda. Ni tan sols els lèxics es mostren d'acord sobre en què consisteix i, com bé veiem en aquesta entrada, se n'ofereixen diverses explicacions. Les fonts parlen d'una celebració en honor a Demèter,¹³⁷ o bé

¹³² Segons Foci, el dia 19 i 29, respectivament (Vegeu Annex 10.2). Segons Plutarc, les Plintèries tenien lloc el dia vint-i-cinc (Vegeu Annex 18.2). Simon (1983: 46-7).

¹³³ Vegeu Annex 10.2 i 10.4.

¹³⁴ Parker (1983: 27).

¹³⁵ Com testimonien Xenofont *H.* 1, 4, 12-3 i *Plu. Alc.* 34, 1-3 (Vegeu Annex 18).

¹³⁶ Parke (1977: 152), Connelly (2007: 61).

¹³⁷ Vegeu Annex 19.4. Simon (1983: 22-3) la considera una festivitat de Demèter en què també hi participen Atena, Posidó i Hèlios.

n'expliquen el nom per l'heroi Esciros, per una mena de sorra blanca anomenada "skira" o per un santuari anomenat així.¹³⁸ Altres passatges fan pensar, lluny del que afirma aquesta entrada, en un ritus agrari per afavorir la fertilitat o en una festivitat únicament per a dones.¹³⁹

Aquests textos semblen portar a una contradicció: el fet d'integrar els dos sacerdots més importants i antics, així com la participació dels Eteobutades, inclinen cap a un festival tradicional, mentre que la presència del sacerdot d'Hèlios és més aviat pròpia d'època tardana, atès que el Sol sembla no tenir un culte establert a l'Atenes arcaica i clàssica.¹⁴⁰ En aquest sentit, Parker defensa que l'explicació de la festa sobre la necessitat de construir que donen els lèxics és absurda i que es tractaria d'una festivitat agrària, en què els sacerdots durien a terme un ritus desconegut relatiu a la fertilitat dels camps. En canvi, Simon defensa que amb aquesta festivitat es renovaria anualment el pacte de concòrdia entre Atenes (representada per la nostra sacerdotessa) i la ciutat d'Eleusis (representada per Demèter, a qui es dedicaria la festivitat). Aquí Hèlios exerciria com a testimoni del pacte entre les dues ciutats i Posidó en seria propiciador, atès que rebia culte a ambdues localitats.¹⁴¹

4.1.4. Les Panatenees

Les Panatenees no només eren la festa més important de la ciutat, sinó que constituïen la màxima expressió de la devoció dels atenesos envers Atena Pòlias.¹⁴² L'acte principal era la processó, per mitjà de la qual es duia el pèplum a l'Acròpolis per consagrar-lo a la deessa. També s'hi celebraven jocs atlètics (que adoptaven caràcter panhel·lènic cada quatre anys), certàmens literaris, sacrificis i ofrenes. Tot i que es tracta d'una de les festivitats gregues millor conegudes, avui dia hi ha encara molts detalls que se'ns escapen. Hom discuteix sovint sobre aquest pèplum, el teixit del qual durava nou mesos i era iniciat per les sacerdotesses i les arrèfores durant les Calcees, festa en honor d'Hefest i Atena Ergane.¹⁴³ S'acostuma a defensar que era un pèplum teixit anualment per dones ateneses (anomenades "ergastinai") que representava la Gegantomàquia amb un complex i luxós brodat.¹⁴⁴ Com ja hem comentat, la funció de la sacerdotessa era la de supervisar aquest procés de teixit.

Malgrat que no comptem amb testimonis escrits que ho documentin, podem suposar que la sacerdotessa devia comptar amb una gran presència durant aquesta

¹³⁸ Vegeu Annex 19.1 i 19.2.

¹³⁹ Vegeu Annex 19.3. Parke (1977: 156) i Simon (1983: 22).

¹⁴⁰ Parke (1977: 157-8). Simon (1983: 23), en canvi, defensa la seva presència com a versemblant.

¹⁴¹ Parke (1977: 158). Simon (1983: 24), postura també defensada per Geogourdi (1993: 188).

¹⁴² Nuez Pérez (2009: 256-7).

¹⁴³ Vegeu Annex 17.3. Simon (1983: 58-9).

¹⁴⁴ Vegeu Annex 20.1. Parke (1977: 33) defensa que servia per vestir l'estàtua de la deessa; en època arcaica, el xòanon, però després adoptà majors dimensions per cobrir l'estàtua criselefantina. Simon (1983: 58) defensa que es teixia un sol pèplum cada quatre anys per les Grans Panatenees, i que era dipositat al tresor fins les Plintèries, quan es desvestia l'estàtua. Nuez Pérez (2009: 257-8) proposa que aquest teixit es penjava a les estances del santuari, a mode de cortina o domàs. Roberts (2019: 71) recorda que no hi ha evidències per afirmar la confecció d'un segon pèplum per l'estàtua colossal.

feita.¹⁴⁵ Devia ocupar un lloc preeminent en la cerimònia, ja fos rebent la processó a l'Acròpolis,¹⁴⁶ o acompanyant el pèplum a la nau on era transportada durant la processó,¹⁴⁷ així com supervisant els sacrificis duts a terme a l'altar de la Pòlias.

¹⁴⁵ Ja hem vist que alguns identifiquen el fris del Partenó amb la processó i hi apareixeria la sacerdotessa a l'escena del pèplum (Vegeu Figura 2). Simon (1983: 66-70), Dillon (2002: 46) i Roberts (2019: 67-8).

¹⁴⁶ Horster (2010: 182), Geogourdi (1993: 176).

¹⁴⁷ Sembla que la nau panatenaica (Paus. 1, 29, 1) era el carruatge del pèplum, hissat com si fos una vela (vegeu Annex 20.2 i 20.3). Parke (1977: 39) ha proposat que els sacerdots i sacerdotesses més distingits anaven en aquesta nau durant la processó. Nuez Pérez (2009: 258-9).

5. Sacerdotesses conegudes fins època hel·lenística

Aquest apartat eminentment prosopogràfic ens permetrà determinar el reconeixement de què gaudiren les sacerdotesses d'època clàssica i hel·lenística mitjançant les fonts epigràfiques i literàries i, a partir d'això, veure fins a quin punt eren conegudes i respectades dins la comunitat de la polis.

Es presentaran en ordre cronològic, començant per la primera sacerdotessa de qui coneixem el nom, la Lisímaca del segle cinquè, i acabarem a l'entrada del segle II aC. Tenim constància de dues altres sacerdotesses anteriors, les esmentades per Heròdot,¹⁴⁸ però, atès que malauradament no comptem amb més informació sobre elles, ens remetem a allò que ja n'hem comentat. Farem un esment breu per a algunes de les altres sacerdotesses conegudes fins a l'època imperial, per tal de veure com canvien les dinàmiques, els costums socials i la forma d'honrar les dones, però la concisió no ens permet aprofundir-hi més.¹⁴⁹

5.1. Lisímaca (ca. 421-360 aC)

Plin. *HN* 34, 76

Demetrius Lysimachen, quae sacerdos Minervae fuit LXIII annis, idem et Minervam, quae myctica appellatur —dracones in Gorgone eius ad ictus citharae tinnitu resonant—;

[ed. Mayhoff]

Demetri¹⁵⁰ (va fer) una (estàtua de) Lisímaca, la qual fou sacerdotessa de Minerva durant seixanta-quatre anys, i també en va fer una de Minerva, la qual anomenen “murmurant” – (ja que) les serps a la seva Gorgona ressonen amb un espinguet al so de la cítara.

La Lisímaca nascuda en el segle cinquè és, segurament, la sacerdotessa d'Atena Pòlias de qui conservem més testimonis. Era filla de Dracòntides i, potser, germana de Lisicles de Bate, secretari del tresor d'Atena l'any 416/5 aC.¹⁵¹ Apareix esmentada també a un passatge de Pausànias,¹⁵² i gràcies a aquestes referències literàries s'han pogut reconstruir versemblantment les mencions que a ella en fan les inscripcions *IG* II² 3453 i 3464,¹⁵³ datades ambdues a la primera meitat del segle IV aC.¹⁵⁴

IG II² 3453

[πατρὸς Λυσιμάχῃ] Δρακο[ντίδ]ο ἦν [τὸ γέν]ος μὲν, [ὀγδώκοντ' ὀκτώ δ' ἐ]ξεπέρα[σεν] ἔτη· [σύμπανθ' ἐξήκον]τα δ' ἔτη [καὶ τέσσαρ[α] Ἀθηναῖ

[Lisímaca] era [del *gen*]os [del seu pare] Dracò[ntid]es, va superar l'edat de [vuitanta-vuit anys]. [Un total de seixanta- quatre anys [va estar al servei] d'Atena,

¹⁴⁸ Cf. Hdt. 5, 72 (pg. 22) i Hdt. 8, 41 (Vegeu Annex 13.1).

¹⁴⁹ Per al catàleg de sacerdotesses ens basem en el de Blok *et* Lambert (2009: 105-7) — revisió del proposat per Lewis (1955: 1-12) — amb les aportacions de Rasmussen (2011) i Keesling (2012).

¹⁵⁰ Demetri del dem d'Alòpece fou un escultor grec l'obra del qual es situa abans del 360 aC. Lewis (1955: 4).

¹⁵¹ Blok *et* Lambert (2009: 105). Cf. *IG* I³ 396.24: *hoῖς Λυσικλῆς Δρακοντίδο Βατέθεν ἔγρ[αμμάτευε, “Per als quals Lisicles, fill de Dracòntides de Bate, va fer de secretari”.*

¹⁵² Paus. 1, 27, 4 (Vegeu Annex 11), on diversos estudiosos han corregit el text corrupte per “Συῆρις”, el nom de la diaconessa de *IG* II² 3464 (Annex 21.1), començant per Michaelis, l'any 1902, citat per Keesling (2012: 469).

¹⁵³ Per a una fotografia de *IG* II² 3453, vegeu Figura 3. Per a *IG* II² 3464, vegeu Annex 21.1. Es tracta de la base de l'estàtua de Syeris, diaconessa al servei de Lisímaca. Keesling (2012: 501).

¹⁵⁴ Bielman (2002: 22) i Keesling (2012: 478), respectivament.

[λατρεύσασα γένη τ]έσσαρ' ἐπέϊδε τέκνων.	durant els quals (va tenir) quatre
[Λυσιμάχη — —]έος Φλυέως μήτηρ.	[generacions] de fills. [Lisímaca,] mare de
[Δημήτριος ἐπό]ησεν. ¹⁵⁵	[—]eos de Flia. [Demetri] la va fer.

Aquesta és la inscripció de la base de l'estàtua de bronze de la sacerdotessa, situada a l'Acropolis i dedicada pel seu fill, en record de la mare ja difunta, la qual exercí el càrrec durant un llarguíssim període de temps. Aquesta dedicatòria pot respondre, d'una banda, a una tradició ancestral de consagrar als déus els retrats dels seus oficiants o, per l'altra banda, al costum posterior de representar en relleus escultòrics les sacerdotesses difuntes.¹⁵⁶ També cal remarcar la importància que es dona en aquest text a la descendència (τέκνων) de Lisímaca i la pertinença al *genos* del seu pare, els Eteobutades, d'entre els quals fou una membre destacada gràcies a la seva participació en el culte públic de la ciutat.

S'ha proposat la possibilitat que la Lisímaca de la inscripció *IG II² 1388*, datada l'any 398/7 aC, mare d'un tal Telèmac, sigui també ella, però no tenim proves concloents per acceptar-la o rebutjar-la, atès que a la inscripció no es menciona ni el seu càrrec ni el patronímic.¹⁵⁷ Tampoc podem assegurar amb certesa la referència del passatge de Plut. *Mor.* 534b-c, en què es parla d'una enginyosa sacerdotessa d'Atena Pòlias amb el mateix nom, atès que no podem ubicar-la en el temps.¹⁵⁸

Altrament, a partir de l'article de Lewis¹⁵⁹ s'ha contemplat la possibilitat que la Lisístrata d'Aristòfanes, protagonista epònima de la comèdia estrenada el 411 aC, es tracti d'un retrat d'aquesta sacerdotessa o, com a mínim, d'una referència paròdica, a mode de broma interna.¹⁶⁰ Aquesta proposta es sustenta, d'una banda, en el rol preeminent que la protagonista mostra durant tot el llarg de l'obra, la qual és respectada fins i tot pels homes i l'estrangera Làmpito i per això la ubicació de l'obra a l'Acropolis no seria casual, atès que és l'espai principal d'actuació de la sacerdotessa. També és interessant la semblança onomàstica, ja que Lisímaca i Lisístrata tenen significats molt propers ("la que desfà el combat" i "la que desfà l'exèrcit"). En aquest sentit, és determinant aquest passatge:

Ar. *Lys.* 551-4

ΛΥ. Ἄλλ' ἦνπερ ὃ <τε> γλυκύθυμος Ἔρωσ χῆ Κυπρογένει' Ἀφροδίτη ἵμερον ἡμῶν κατὰ τῶν κόλπων καὶ τῶν μηρῶν καταπνεύσει, κᾶτ' ἐντέξει τέτανον τερπνὸν τοῖς ἀνδράσι καὶ ῥοπαλισμούς, οἷμαί ποτε Λυσιμάχας ἡμᾶς ἐν τοῖς Ἑλλησι καλεῖσθαι.

LISÍSTRATA: Però si l'encisador Eros i Afrodita Ciprogènia ens infonen el desig entre els pits i les cuixes i provoquen la plaent excitació i la trempera als homes, crec que serem anomenades Lisímaques ("les que van dissoldre el combat") entre els grecs.

[ed. Coulon *et van Daele*]

¹⁵⁵ Per a un breu recull de les altres possibles reconstruccions, cf. Keesling (2012: 468).

¹⁵⁶ Bielman (2002: 23), Kron (1996: 145).

¹⁵⁷ Vegeu Annex 21.2. Bielman (2002: 22), Davies (1971: 170).

¹⁵⁸ Vegeu Annex 21.3. Bielman (2002: 22), Blok *et Lambert* (2009: 105) creuen que es tracta de la Lisímaca del segle V aC. Davies (1971: 170) i Connelly (2007: 63) dubten de si és aquesta o la sacerdotessa de finals del segle IV i principis del III aC, el nom de la qual desconeixem.

¹⁵⁹ Lewis (1955: 1-12).

¹⁶⁰ Connelly (2007: 63-4). Dillon (1987: 101) i Blok *et Lambert* (2009: 105) també hi estan d'acord.

També es pot fer esment a l'escena en què Lisístrata compara el teixit amb el govern d'una ciutat en relació a la tasca de la sacerdotessa de supervisar el teixit del pèplum, tot i que el coneixement de la tècnica del teixit devia ésser pròpia de qualsevol ciutadana.¹⁶¹ Per l'altra banda, la identificació del personatge de Mírrina amb l'homònima sacerdotessa contemporània d'Atena Niké, escollida per sorteig, ofereix a l'obra una segona dimensió de caricatura social i, concretament, del sistema sacerdotal atenès, que vindria a demostrar el reconeixement d'aquestes dones a la ciutat. Igual com Aristòfanes critica o parodia els homes del seu temps a diverses de les seves obres, aquí podria estar fent un retrat còmic dels sacerdocis femenins, basant-se en el contrast entre els hereditaris (tradicionals, associats als *genos* i vitalicis) i els democràtics (recentment establerts, de caràcter més popular i seleccionats per sorteig), amb un major efecte humorístic.¹⁶² Un altre argument a favor d'aquesta teoria és aquest passatge de l'obra *La Pau*, estrenada el 421 aC:

Ar. *Pax*, 991-2

TP. [...] λῦσον δὲ μάχας καὶ κορκορυγὰς, ἴνα
Λυσιμάχην σε καλῶμεν·

TRIGEU: [...] Desfés els combats i els avalots, per
tal que et puguem anomenar Lisímaca ("la que
desfà el combat").

[ed. Coulon *et van Daele*]

Aquesta referència fou defensada per primera vegada per Dunbar,¹⁶³ el qual descartà altres possibilitats, perquè difícilment es podria fer referència a les úniques dues Lisímaques conegudes en la mitologia, i que "Lisímaca" no és un epítet testimoniats en relació al culte a la deessa Pau, a la qual s'invoca en aquest parlament. En canvi, la datació de l'obra concordaria amb els primers anys de sacerdoci de Lisímaca, i el fet de referir-se a ella seguiria en la línia de les bromes de caire social tan pròpies de la comèdia antiga.

Amb aquests passatges es fa palesa la presència d'aquesta sacerdotessa com a personatge públic durant la seva vida en l'època clàssica i, després, la llarga pervivència de la seva fama un cop morta. Alguns autors han remarcat la posició destacada que aquesta dona devia ocupar juntament amb el seu germà, tresorer d'Atena, i han destacat la possible influència que devien exercir a la ciutat com a representants del *genos*.¹⁶⁴ No obstant això, cal no oblidar fins a quin punt la sacerdotessa és una figura d'importància per ella mateixa, ja que ni tan sols coneixem el nom del seu marit i fins i tot sis-cents anys després encara se la recorda com una dona destacada per la seva personalitat i mèrits.

¹⁶¹ Ar. *Lys.* 565 i ss. Geogourdi (1993: 180-1).

¹⁶² Connelly (2007: 63-4).

¹⁶³ Dunbar (1970: 270-1). Blok *et Lambert* (2009: 105) també hi estan d'acord.

¹⁶⁴ Connelly (2007: 60).

Tot i que no podem determinar en quina mesura, els testimonis respecte d'aquesta sacerdotessa ens permeten assegurar que tenia un paper en l'administració del temple, atès que apareix esmentada en els inventaris del tresor. El més probable, doncs, és que el seu paper com a vetlladora del temple inclogués ésser guardiana de les ofrenes dutes a terme o rebudes en honor d'Atena Pòlias.¹⁷⁰

5.3. Filla d'un tal de Bate (*ex. IV – in. III aC*)

IG II² 3455

[Ἀθηνᾶς] Π[ολι]ᾶδο[ς] ἰέ[ρειαν]
[— — — Λυ]σιστρά[του] Βατῆθεν
— — — ος Πο[λυ]εύκτου Ἐρ[χιεύς]
[ἀ]νέθηκε[ν].
[Κηφισόδοτος] Τιμα[ρχος] ἐπο[ί]ησα[ν].

La sa[cerdotessa d'Atena] P[òli]as, [— filla de
Li]sistra[t] de Bate. [—]os, fill de Polieuctes del
dem d'Èrquia, la va consagrar. La van fer
Cefisodot i Timarc.

Aquesta inscripció, datada a finals del segle IV aC, és la base de l'estàtua que representava aquesta sacerdotessa d'Atena Pòlias i l'únic vestigi que conservem d'ella. Diversos estudiosos han volgut restaurar el seu nom, però les seves propostes són només hipòtesis basades en els noms d'altres sacerdotesses o en el seu patronímic.¹⁷¹ En canvi, és versemblant la restauració proposada, *Λυσιστράτου*, en el qual la majoria d'acadèmics concorden.¹⁷² També s'ha proposat que estigui emparentada amb la Lisímaca del segle V aC, però no tenim evidències que ens permetin afirmar-ho.¹⁷³

Diversos autors han defensat que es tracta de la mateixa sacerdotessa esmentada a *IG II² 3464* i Paus. 1, 27, 4,¹⁷⁴ però Keesling ha demostrat que la datació de la inscripció correspon a mitjans del segle IV aC, amb un afegit posterior del segle II aC, de manera que considerem aquests altres testimonis com a referències a la Lisímaca del segle V aC.¹⁷⁵

D'altra banda, el que és especialment interessant en el cas d'aquesta sacerdotessa de nom desconegut és el reconeixement que li és concedit amb aquesta estàtua. Segurament aquesta imatge seva es trobava exposada prop del recinte d'Atena Pòlias a l'Acròpolis, lloc on també hi havia exposades les estàtues de fusta de Licurg i els seus fills, tots ells Eteobutades. A més a més, cal destacar que els autors de l'obra, Timarc i Cefisodot, són els fills del reconegut escultor Praxíteles i també els autors d'aquestes imatges de fusta de Licurg i els seus fills.¹⁷⁶ Així, veiem amb aquest exemple com, a finals del segle IV aC, el costum d'honorar les sacerdotesses d'Atena Pòlias, iniciat per Lisímaca, està ben establert i s'escau a la figura d'una dona d'importància equiparable a altres membres destacats del seu mateix *genos*, com ara l'orador Licurg. Com veurem, la consagració d'estàtues i inscripcions honorífiques

¹⁷⁰ Dillon (2002: 85).

¹⁷¹ S'han proposat els noms de Fanòstrata, Lisístrata i Lisímaca. Kron (1996: 144 n.32).

¹⁷² Lewis (1955: 8), Blok et Lambert (2009: 106), Kron (1996: 144), Davies (1971: 171).

¹⁷³ Connelly (2007: 143).

¹⁷⁴ Vegeu Annex 21.1 i 11, respectivament. Lewis (1955: 8), Davies (1971: 171), Blok et Lambert (2009: 106).

¹⁷⁵ Keesling (2012: 501).

¹⁷⁶ Tal com explica Plut. *Mor.* 843e-f. (*Vit. X Or.*). Kron (1996: 144).

Ἀθηνᾶι
 Ἀγίας Νικάρχου Εὐώνυ-
 μεὺς τὴν Θυγατέρα
 Ξενοστράτην ἔρρηφο-
 ροῦσαν καὶ ἡ μήτηρ Δημ[η]-
 τρία Βούλωνος Παιανιέω[ς]
 θυγάτηρ καὶ οἱ ἀδελφοὶ Ἄρ-
 κετος Ἐπικράτης Βούλων
 Ξενοφῶν ἀνέθηκαν.
 [ἐπ]ὶ ἱερείας Φι[λ]ω[τέρας]

A Atena
 Van consagrar la seva filla Xenòstrata quan va
 fer d'arrèfora, Hàgias fill de Nicarc d'Evonimeu,
 la seva mare Demètria, filla de Bulonos de
 Peània, els seus germans Arquet, Epícrates,
 Bulon i Xenofont.
 Durant el sacerdoci de Fi[λ]ῶ[τερα]
 [—]

5.9. La resta de sacerdotesses fins època imperial

El període entre el segle III i el 21 aC, any de la reforma d'August sobre el sacerdocis a Atenes, és especialment particular pel que fa a l'acompliment de les funcions de les sacerdotesses i respecte del reconeixement que se'ls atorga. D'una banda, s'estableix de manera definitiva el costum d'honorar-les amb inscripcions i estàtues, i aquestes adopten una tipologia diferenciada respecte de les anteriors.²⁰¹ Per l'altra banda, les funcions relatives al servei diví es divideixen, i sorgeixen nous oficials que ara les duren a terme de manera exclusiva.²⁰²

Els textos epigràfics en honor de les sacerdotesses no només augmenten en nombre, sinó que cada vegada tenen una major complexitat i es tornen més individuals.²⁰³ Es fa més èmfasi en les aportacions particulars de les sacerdotesses i en el seu llinatge, de manera que, en certa mesura, el sacerdoci s'aristocratitza a l'estil romà, allunyant-se del model democràtic atenès.²⁰⁴

En aquest sentit, val la pena esmentar la sacerdotessa Filtera, datada *ca.* 130 aC, atès que a la inscripció de la base de la seva estàtua es fa un esment especial als seus il·lustres antecessors, Licurg, l'orador, i Diògenes, defensor de la democràcia.²⁰⁵ També és especialment destacada la sacerdotessa Crisis (106/5 aC), filla de Nicetes de Pèrgase, consagrada a Atena com a sacerdotessa pels seus cosins i esmentada a diverses inscripcions, en una de les quals és honorada a la ciutat de Delfos per la seva participació a la Pitaida,²⁰⁶ i li són concedits privilegis tals com la proxenia, l'*asylia* i la *proedria*.²⁰⁷ També ens interessa la sacerdotessa Filipa, filla de Medeu, datada entre els segles II i I aC: sabem per Plutarc que exercí el càrrec sacerdotal a Atenes i, per una inscripció de Delos, que participà com a canèfora, quan era jove, a les Dèlies.²⁰⁸ És, doncs, l'única sacerdotessa de qui tenim constància abans que prengués el càrrec.

²⁰¹ Connelly (2007: 135-6).

²⁰² Per exemple, tal com testimonia Plut. *Num.* 9, 5-6, una dona anciana s'encarrega específicament de vetllar la llàntia sagrada d'Atena. Lambert (2011: 82).

²⁰³ Connelly (2007: 118).

²⁰⁴ Aleshire *et* Lambert (2011: 553).

²⁰⁵ IG II² 3474 (Vegeu Annex 23).

²⁰⁶ La Pitaida és la processó tradicional enviada per la ciutat d'Atenes a Delfos.

²⁰⁷ IG II² 3484-5-6. La inscripció dels delfis: IG II² 1136 (Vegeu Annex 24).

²⁰⁸ Plut. *Mor. (Vit. X Or.)* 843b i ID 1869. (Vegeu Annex 25). Les Dèlies són les festes anuals de caràcter panjònic celebrades en honor d'Apol·lo Deli a Delos.

La majoria de canvis substancials que patiren els sacerdocis atenesos tingueren lloc a finals del segle I aC.²⁰⁹ La reforma romana reestructurà la totalitat del cos cívic en *gene* i convertí els sacerdocis anuals en vitalicis, de manera que s'esborraria una de les principals diferències entre els sacerdocis hereditaris i els democràtics.²¹⁰ Tot i això, podem deduir que la posició de preeminència del sacerdoti d'Atena Pòlias es mantingué, atès que la sacerdotessa esdevé epònima, tal com mostra *IG II² 3173*, la inscripció dedicatòria del temple de Roma i August a l'Acròpolis.²¹¹

²⁰⁹ Aleshire *et* Lambert (2011: 565).

²¹⁰ Lambert (2011: 91-2).

²¹¹ Aleshire *et* Lambert (2011: 570).

6. Conclusions

A mode de conclusió, podem introduir una síntesi crítica dels conceptes treballats al llarg del treball, per tal de donar una resposta general a les qüestions que ens vam proposar com a objectius al començament de la nostra recerca.

En primer lloc, hem pogut veure que les sacerdotesses gregues, malgrat que acomplien el mateix càrrec que els seus homòlegs masculins, veien la seva posició i càrrec lleugerament diferenciats per raons de gènere. En part, perquè estaven sotmeses a restriccions més severes, biològiques per una banda, sobretot degudes a la impuresa del cos derivada de la maternitat, i de comportament, per l'altra, atès que se'ls exigia una fidelitat matrimonial i un comportament exemplar, diferents i més estrictes que els exigits als homes. Pel que fa a les seves funcions sacerdotals, si bé a nivell teòric són idèntiques (vetllar el temple i administrar-lo, oferir sacrificis i pregar en nom dels ciutadans), a nivell pràctic es materialitzen de manera diferent en algunes situacions. Hem vist que, en el cas del culte d'Atena Pòlias a Atenes, es presenten algunes diferències insalvables, també imposades pels rols de gènere. En aquest sentit, només les dones són les encarregades del teixit i la neteja, inclús a l'àmbit cultural, i de beneir els matrimonis i propiciar-ne la fertilitat; a més a més, a causa del seu gènere tampoc poden comparèixer davant l'assemblea dels ciutadans, llevat que vagin acompanyades del seu *kyrios* que les representi. No obstant això, acomplien moltes altres funcions idènticament als homes, com les ofrenes rituals. Cal destacar, també, el paper preeminent que atorga aquest càrrec a la dona que l'ostenta, perquè el seguit de festivitats en què obligatòriament ha de participar, així com l'epiclesi mateixa de la dea, li concedeixen una importància i una visibilitat tals que, en unes altres circumstàncies, serien impensables per a una ciutadana atenesa. Ho hem vist així il·lustrat amb el cas paradigmàtic de Lisímaca, sacerdotessa famosa i recordada durant segles.

També hem vist les implicacions pròpies d'un sacerdoci hereditari, donat el fet que la seva antigor i tradició no només el feien més prestigiós, sinó que convertien el servent religiós, en certa mesura, en una de les persones més destacades del seu *genos* i, conseqüentment, en el seu representant de cara al cos cívic, així com motiu d'elogi i honor per als seus familiars més propers. En aquest aspecte, el cas de la sacerdotessa d'Atena Pòlias és paradigmàtic, perquè hem pogut veure com el *genos* dels Eteobutades utilitza la preeminència d'aquest sacerdoci per promocionar-se: s'enorgulleix de la possessió d'aquest càrrec (ja hem vist a Aeschin. 2, 147 el prestigi que comporta) i honora públicament les sacerdotesses amb estàtues exposades a l'Acròpolis (com és el cas de IG II² 3455, apartat 5.3). Cal afegir també que, pel que fa a la tradició grega, no es pot entendre sense la llegenda i el mite, els quals, en el cas de la sacerdotessa d'Atena Pòlias, tenen l'important paper d'esdevenir-ne legitimadors i d'oferir models exemplars i ideals. D'aquests, és destacable el personatge de Praxítea, la reina mítica, com a símbol de la devoció envers la deessa i del sacrifici en nom de la salvació de la ciutat, que encara en l'època clàssica és recreada al teatre amb un evident rerefons ideològic.

Endemés, les funcions acomplertes per la sacerdotessa al llarg del calendari religiós, que també demostren la seva presència entre els ciutadans, concedeixen a la seva personalitat un seguit de significacions concretes. No només és el model de

dona exemplar per a la ciutat, sinó que esdevé garant de la regeneració ciutadana, així com de la seva salut i conservació, representant del cos cívic de la ciutat i, fins i tot, personificació de la deessa en algunes ocasions. En aquest context, és l'encarregada de supervisar nombrosos rituals i de dirigir-ne d'altres, de manera que esdevé la guia en el ritus de pas d'unes nenes de família benestant especialment seleccionades, guardiana del santuari i de les imatges divines, administradora de la riquesa del temple juntament amb els secretaris-tresorers, i, en definitiva, una de les figures emblemàtiques de la vida ciutadana a l'Atenes clàssica.

En quart lloc, hem posat de manifest que totes aquestes caracteritzacions troben la seva materialització en el reconeixement a nivell públic que obtingueren moltes de les diverses sacerdotesses al llarg dels segles, ja fos en forma de menció literària, d'inscripcions i/o d'estàtues honorífiques, o de privilegis atorgats per decret (com és el cas de Crisis, ja al segle II aC). Des de principis del segle cinquè les seves funcions són tingudes en gran estima, com ja documenta Heròdot, i per aquest motiu no és d'estranyar que sigui la personalitat de la sacerdotessa d'Atena Pòlias qui estreni per a la dona atenesa el reconeixement públic en el format escultòric, quelcom que s'instaurarà com a costum en els segles posteriors i que trobarà la seva major expressió a finals de l'època hel·lenística. No obstant això, no s'ha de deixar de banda el fet que les commemoracions que es duen a terme en honor d'aquestes dones només ho són per llur paper com a sacerdotesses (amb excepcions puntuals que, de tota manera, segueixen lligades al culte religiós), mentre que dels homes preeminents acostumem a trobar més referències relatives a la seva participació en la política i en altres àmbits de la societat, a més a més del cultural.

En resum, s'ha posat de manifest la capacitat de la dona grega d'exercir un paper públic en l'Atenes d'època arcaica, clàssica i hel·lenística, el qual comporta la important responsabilitat de gestionar les relacions entre la pròpia ciutat i la seva divinitat protectora. Malgrat això, no es pot deixar de banda el fet que la posició d'aquesta sacerdotessa és excepcional, en tant que l'ideal d'aquesta serventa religiosa és el d'una dona nascuda de bona família, per tant, educada en un ambient que la conduïa a un comportament exemplar, devota envers la divinitat i la pàtria, i, no menys rellevant, amb un càrrec vitalici que la fa única en tots els nivells. En primer lloc, perquè durant un llarg període de temps és una mateixa dona qui l'ostenta, la qual cosa disminueix en gran mesura el nombre de sacerdotesses que veïé la ciutat; i, en segon lloc, perquè les seves funcions i deures són especialment destacats per la rellevància de la deessa a qui serveix, la patrona de la polis, i fan del seu un ofici religiós principal. No en va hem vist que Heròdot s'hi refereix com ἡ ἱερῆη a l'Acròpolis, expressió unívoca, lliure de qualsevol dubte: no hi ha cap altra sacerdotessa amb qui es pugui confondre, atès que ella és la Sacerdotessa de la Polis.

Bibliografia

Abreviatures

CGRN = CARBON, Jan-Mathieu; PEELS, Saskia *et* PIRENNE-DELFORGE, Vinciane. (2015). *Collection of Greek Ritual Norms (CGRN)*, Liège - (<http://cgrn.ulg.ac.be>, ult. vis. 2020).

Autors

ADRADOS, Francisco R. (1951). "Sobre las Arreforias o Erreforias". *Emerita* 19, pp. 117-133.

ALESHIRE, Sara B. (1991). "Towards a definition of *State Cult* for Ancient Athens". Robin Hägg (ed.), *Ancient Greek Cult Practice from the Epigraphical Evidence. Proceedings of the Second International Seminar on Ancient Greek Cult, 22-24 November 1991— Stockholm, 1994*, *Numen* 44(3), pp. 9-16. DOI: <https://doi.org/10.1163/1568527971655913>

ALESHIRE, Sara B. *et* LAMBERT, Stephen (2011). "The Attic gene and the Athenian religious reform of 21 BC". Richardson *et* Santangelo (eds.), *Priests and State in the Roman World*, Franz Steiner Verlag Stuttgart, Kempten, pp. 553-75.

BARRIGÓN, Carmen (2002). "La presencia de la sacerdotisa anciana en los santuarios griegos: una aproximación". *Jerarquías religiosas y control social en el mundo antiguo: actas del XXVII Congreso Internacional Girea-Arys IX*: Valladolid, 7-9 de noviembre 2002, pp. 235-244. DOI: <https://doi.org/10.4000/books.pumi.3270>

BIELMAN, Anne (2002). *Femmes en public dans le monde hellénistique. IVème-Ier siècle avant J-C*. Sedes, Paris. DOI: <https://doi.org/10.4000/books.ugaeditions.3359>

BLOK, Josine H. *et* LAMBERT, Stephen D. (2009). "The appointment of Priests in Attic gene". *ZPE*, 169 (2009), pp. 95-121.

BODSON, Liliane (1990). "Nature et fonction des serpents d'Athéna". *Mélanges Pierre Lévêque*. Annales littéraires de l'Université de Besançon. Besançon, Université de Franche-Comté. pp. 45-62. DOI: <https://doi.org/10.3406/ista>

BRULÉ, Pierre (1987). *La Fille d'Athènes. La religion des filles à Athènes à l'époque classique. Mythes, cultes et société*. Besançon, Les Belles Lettres, Paris. DOI: <https://doi.org/10.4000/books.pur.102992>

BURKERT, Walter (1990). *El origen salvaje. Ritos de sacrificio y mito entre los griegos*. Acantilado, Barcelona. [Trad. Luis Andrés Bredlow de l'original alemany, Verlag Klaus Wagenbach, Berlin].

— (1997). *Religión griega arcaica y clásica*. Abada Editores, Madrid. [Trad. Helena Bernabé de l'edició italiana de 2003, Editoriale Jaca Book, Milan]

- CALAME, Claude (2011). "Myth and Performance on the Athenian Stage: Praxithea, Erechtheus, Their Daughters, and the Etiology of Autochthony". *Classical Philology*, 106, 1, pp. 1-19. DOI: <https://doi.org/10.1086/659107>
- CONNELLY, Joan Breton (1996). "Parthenon and Parthenoi: A mythological Interpretation of the Parthenon Frieze". *American Journal of Archaeology*, 100, 1, pp. 53-80. DOI: <https://doi.org/10.2307/506297>
- (2007). *Portrait of a priestess. Women and ritual in Ancient Greece*. Princeton University Press, Oxford. DOI: https://doi.org/10.1111/j.1540-6563.2009.00260_43.x
- CRUCCAS, Emiliano (2007). "Παρθένοι ε σφαιρίσεις. Alcune considerazioni sul rituale delle arrephoroi attraverso l'analisi di un frammento di hydria". *SIRIS* 8, Edipuglia. pp. 5-20.
- DAVIES, John Kenyon (1971). *Athenian propertied families, 600-300 BC*. Oxford University Press, Oxford.
- DILLON, Matthew (1987). "The Lysistrata as a Post-Deceleian Peace Play". *TAPhA*, 117, pp. 97-104.
- (2002). *Girls and Women in Classical Greek Religion*. Routledge, London and New York.
- DUNBAR, Nan V. (1970). "Three notes on Aristophanes. *Acharnians* 593 and 1073-4, *Peace* 991-2, *Birds* 1229". *The Classical Review*, 20, 3, pp. 269-273.
- EHRENBERG, Victor (1962). *The people of Aristophanes. A Sociology of Old Attic Comedy*. Schocken Books, New York.
- FLACELIÈRE, Robert (1987). *La vida cotidiana en Grecia en el siglo de Pericles*. Ediciones Temas de Hoy, Madrid. [Trad. Cristina Crespo a partir de l'original en francès, Librairie Hachette, París 1959]. DOI: <https://doi.org/10.1086/364665>
- FUENTES SANTIBÁÑEZ, Paula (2012). "Algunas consideraciones en torno a la condición de la mujer en la Grecia Antigua". *Intus-Legere Historia*, 6, 1, pp. 7-18. DOI: <https://doi.org/10.15691/07198949.232>
- GARLAND, Robert S. J. (1984). "Religious authority in Archaic and Classical Athens". *ABSA*, 79, pp. 75-123. DOI: <https://doi.org/10.1017/s0068245400019870>
- GEOGOURDI, Stella (1993). "Lisimaca, la sacerdotessa" in *Grecia al femminile*, Nicole Loraux (ed.). Editori Laterza, Bari. pp. 156-196.
- (2005). "Athanaïos therapeuein: Réflexions sur des femmes au service des dieux" in Dasen, Véronique, et Piérart, Marcel (eds.), *Ἰδίᾳ καὶ δημοσίᾳ. Les cadres «privés» et «publics» de la religion grecque antique*. Liège, Presses universitaires de Liège. DOI: <https://doi.org/10.4000/books.pulg.1541>

- HARRIS, Diane (1995). *The Treasures of the Parthenon and Erechtheion*. Oxford University Press, Oxford.
- HENDERSON, Jeffrey (1987). "Older Women in Attic Old Comedy". *TAPhA*, 117 (1987), pp. 105-129. DOI: <https://doi.org/10.2307/283963>
- HOLDERMAN, Elisabeth Sinclair (1913). "Le sacerdotesse: Requisiti, funzioni, poteri". *Le donne in Grecia*. Giampera Arrigoni (ed. 2008) Laterza, Roma-Bari, pp. 299-330.
- HORNBLOWER, Simon *et alii* (eds.) (2012⁴). *The Oxford Classical Dictionary*, (1era ed. 1949). Oxford University Press. DOI: <https://doi.org/10.1515/hzhz-2015-0019>
- HORSTER, Marietta (2010). "Lysimache and the others, some notes on the position of women in Athenian religion". Gary Reger, F. X. Ryan *et* Timothy F. Winters (eds.), *Studies in Greek Epigraphy and History in honor of Stephen V. Tracy*. Ausonius Editions, De Boccard, Paris, pp. 177-92. DOI: <https://doi.org/10.4000/books.ausonius.2183>
- JAMESON, Michael H. (2014). *Cults and Rites in Ancient Greece. Essays on Religion and Society*. Cambridge University Press, Cambridge. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9781139023702>
- KEARNS, Emily (1989). "The heroes of Attica". *Bulletin Supplement (University of London. Institute of Classical Studies)* 57, 1989, pp. iii-212.
- KEESLING, Catherine M. (2012). "Syeris, diakonos of the priestess Lysimache on the Athenian Acropolis (*IG II² 3464*)". *Hesperia*, 81, 3, pp. 467-505. DOI: <https://doi.org/10.2972/hesperia.81.3.0467>
- KRON, Uta (1996). "Priesthoods, dedications, and evergetism. What part did religion play in the political and social status of Greek women?". P. Hellström *et* B. Alroth (eds.), *Religion and Power in the Ancient Greek World*. Uppsala, pp. 139-82.
- LAMBERT, Stephen (2010). "A Polis and its Priests: Athenian Priesthoods before and after Pericles' Citizenship Law". *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, 59, 2, pp. 143-175.
- (2011). "The Social Construction of Priests and Priestesses in Athenian Honorific Decrees from the fourth century BC to the Augustan period". Marietta Horster and Anja Klöckner (eds.), *Civic Priests. Cult Personnel in Athens from the Hellenistic Period to Late Antiquity*, Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten, de Gruyter, Berlin, pp. 67-134.
- LEWIS, David M. (1955). "Notes on attic Inscriptions (II): XXIII. Who Was Lysistrata?". *ABSA*, 50, pp. 1-36. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0068245400018542>
- MARTÍNEZ DÍEZ, Alfonso (1975). "Reconstrucción del *Erecteo* de Eurípides". *Emerita* 43, 1, pp. 207-240. DOI: <https://doi.org/10.3989/emerita.1975.v43.i0.968>

- MIKALSON, Jon D. (1975). *The Sacred and Civil Calendar of Athenian Year*. Princeton University Press, New Jersey.
- MIRÓN PÉREZ, María Dolores (2002). "Sacerdotisas griegas, prestigio social y orden de género: la sacerdotisa de Atenea Políade y las Dieciséis Mujeres de Olimpia". *Jerarquías religiosas y control social en el mundo antiguo: actas del XXVII Congreso Internacional Girea-Arys IX*: Valladolid, 7-9 de noviembre 2002, pp. 226-233. DOI: <https://doi.org/10.31819/9783964562180-030>
- MORROW, Glenn Raymond (1993). *Plato's Cretan City. A Historical Interpretation of the Laws*. Princeton University Press, New Jersey. DOI: <https://doi.org/10.1086/ahr/66.3.708>
- MOSSÉ, Claude (1993). "Neera, la cortigiana". Nicole Loraux (ed.), *Grecia al femminile*. Editori Laterza, Bari. pp. 198-227.
- NUEZ PÉREZ, María Eugenia de la (2009). "Las Panateneas: un ejemplo de relaciones sociales a través de la fiesta". *Gerión*, 26(1), pp. 255-265.
- OLSON, Barbara A. (2014). *Women in Mycenaean Greece. The Linear B tablets from Pylos and Knossos*. Routledge, London. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315795577>
- PARKE, Herbert William (1977). *Festivals of the Athenians*. Thames and Hudson, Cornell University Press, London.
- PARKER, Robert (1983). *Miasma. Pollution and Purification in early Greek Religion*. Clarendon Press, Oxford.
- (1996). *Athenian Religion: A History*. Clarendon Paperbacks, Oxford.
- (2004). "Controlling Religion: Greece". Sarah Iles Johnston (ed.), *Religions of the Ancient World: A Guide*. Harvard University Press, pp. 570-2.
- (2005). *Polytheism and Society in Athens*. Oxford University Press, Oxford
- PÁZSINT, Annamária-Izabella (2017). «Between *oikos* and *polis*: the Life of Women in Istros, Tomis, and Callatis». *Ephemeris Napocensis XXVII*, 49–69.
- RASMUSSEN, Anders Holm (2011). "A note on The Appointment of priests in Attic Gene". *ZPE*, 176, pp. 120-125.
- ROBERTS, Ellie Mackin (2019). "Weaving for Athena: The *Arrhephoroi* and Mundane Acts of Religious Devotion". *Journal of Hellenic Religion* (ISSN 1748-7811), 12, pp. 61-84.
- ROBERTSON, Noel (1983). "Greek Ritual Begging in Aid of Women's Fertility and Childbirth". *TAPhA*, 113, pp. 143-169. DOI: <https://doi.org/10.2307/284008>
- (1983a). "The Riddle of the Arrhephoria at Athens". *Harvard Studies in Classical Philology*, 87, pp. 241-288. DOI: <https://doi.org/10.2307/311260>

- ROBSON, James (2013). *Sex and Sexuality in Classical Athens*. Edinburgh University Press, Edinburgh.
- ROOKHUIJZEN, Jan Zacharias van (2017). "Where Aglauros Once Fell Down. The Memory Landscape of the Persian Siege of the Acropolis". E. Franchi et G. Prioietti (eds.), *Conflict in Communities. Forward-looking memories in Classical Athens*. Quaderni, Università degli Studi di Trento, pp. 27-68.
- ROUSSEL, Denis (1976). *Tribu et Cité. Études sur les groupes sociaux dans les cités grecques aux époques archaïque et classique*. Annales littéraires de l'Université de Besançon, Les Belles Lettres, Paris. DOI: <https://doi.org/10.3406/ista.1976.2851>
- SIMON, Erika (1983). *Festivals of Attica. An Archaeological Commentary*. University of Wisconsin Press, Madison, Wisconsin.
- SOURVINOU-INWOOD, Christiane (1995). "Male and Female, Public and Private, Ancient and Modern". Ellen Reeder (ed.), *Pandora. Women in Classical Greece*. pp. 111-118.
- TRACY, Stephen V. (2003). *Athens and Macedon. Attic and Letter-cutters of 300 to 329 B.C.* University of California Press, Berkeley.
- WOLFF, Hans Julius (1944). "Marriage law and family organization in ancient Athens: A Study on the Interrelation of Public and Private Law in the Greek City". *Traditio*, 2, Cambridge University Press, pp. 43-95. DOI: <https://doi.org/10.1017/s036215290001713x>

Figures

Figura 1. Cratera de figures negres de París



Cratera de figures negres, segle VI aC, Musée du Louvre, Paris.²¹²

Figura 2. “Escena del pèplum”, fris del Partenó



Relleu del cinquè bloc del fris est del Partenó, ca. 447-433 aC, British Museum.²¹³

²¹² Fotografia de Geogourdi (1993: 156).

²¹³ Fotografia de Wikipedia Creative Commons:

<https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Peplos_scene_BM_EastV_cropped.JPG>

Figura 3. Inscripció *IG II² 3453*



Base circular de marbre de l'estàtua de Lisímaca amb inscripció.²¹⁴

Figura 4. Motlle de la inscripció *IG II³ 1 1056*



Motlle del fragment conservat de la inscripció *IG II³ 1 1056*, on es veuen les lletres centrals de les últimes línies i la corona que envolta el nom de la sacerdotessa.²¹⁵

²¹⁴ Fotografia de E. Feiler (Deutsches Archäologisches Institut, Athens) a Keesling (2012: 468).

²¹⁵ Fotografia del Center for Epigraphical and Palaeographical Studies (Ohio State University): <<http://hdl.handle.net/2374.OX/187357>>

Annex

1. Arist. *Pol.* 4, 15, 2-3 / 1299a

ἔστι δὲ οὐδὲ τοῦτο διορίσαι ῥᾶδιον, ποίας δεῖ καλεῖν ἀρχάς· πολλῶν γὰρ ἐπιστατῶν ἢ πολιτικῆ κοινωνία δεῖται, διόπερ <οὐ> πάντας οὔτε τοὺς αἰρετοὺς οὔτε τοὺς κληρωτοὺς ἄρχοντας θετέον, οἷον τοὺς ἱερεῖς πρῶτον (τοῦτο γὰρ ἕτερόν τι παρὰ τὰς πολιτικὰς ἀρχάς θετέον).

[ed. Ross]

No és fàcil, doncs, determinar quines s'han d'anomenar magistratures, ja que la comunitat de la polis ha de comptar amb molts càrrecs. Per això, no cal que tots, ni els electius ni els designats per sorteig, siguin considerats magistrats, com, en primer lloc, els sacerdots (ja que aquest (càrrec) cal considerar-lo quelcom diferent en comparació a les magistratures de la polis).

2. Isoc. 2. 6.

Ταύτης δὲ τῆς ἀνωμαλίας καὶ τῆς παραχῆς αἴτιόν ἐστιν ὅτι τὴν βασιλείαν ὥσπερ ἱερωσύνην παντὸς ἀνδρὸς εἶναι νομίζουσιν, ὃ τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων μέγιστόν ἐστι καὶ πλείστης προνοίας δεόμενον.

[ed. Brémond et Mathieu]

La causa d'aquesta incoherència i desordre és que hom acostuma a pensar que la funció de rei és pròpia de qualsevol home, com el sacerdoti, però és el més important dels assumptes humans i el que exigeix un major seny.

3. Plut. *Mor.* 795d-e (*An seni respublica gerendi sit*)

καθόλου δ'ὥσπερ ἐν Ῥώμῃ ταῖς Ἑστιάσι παρθένους τοῦ χρόνου διώρισται τὸ μὲν μανθάνειν τὸ δὲ δρᾶν τὰ νενομισμένα τὸ δὲ τρίτον ἤδη διδάσκειν, καὶ τῶν ἐν Ἐφέσῳ περὶ τὴν Ἄρτεμιν ὁμοίως ἐκάστην Μελλιέρην τὸ πρῶτον εἶθ' Ἰέρην τὸ δὲ τρίτον Παριέρην καλοῦσιν: οὕτως ὁ τελέως πολιτικὸς ἀνὴρ τὰ μὲν πρῶτα μανθάνων ἔτι πολιτεύεται καὶ μουόμενος τὰ δ' ἔσχατα διδάσκων καὶ μυσταγωγῶν.

[ed. Bernardakis]

En general, tal com a Roma a les verges Vestals se'ls delimita un temps per a l'aprenentatge, un altre per dur a terme els ritus tradicionals i, tot seguit, un tercer (dedicat a) l'ensenyament (d'aquests), i de la mateixa manera que a cadascuna de les sacerdotesses del santuari d'Àrtemis a Efes, l'anomenen, primer novícia, després sacerdotessa i, en tercer lloc, ex-sacerdotessa; així el perfecte home polític participa de la política, en primer lloc mentre aprèn i com a iniciand, i, cap al final, com a mestre i iniciador.

4. *IG II²* 1035 (línies 10-11)

[—] κμ[ένοι]ς νόμοις· ἐπεὶ δὲ πάτριόν ἐστιν ἐν μηδενὶ τῶν τεμενῶν μήτ' ἐντίκτειν μήτ' ἐναπο- [θνήσκειν [—] [...]

[---] a les normes. Atès que és costum ancestral que a cap dels termes dels recintes sagrats es doni a llum ni que ningú hi mori...

5. La contaminació de les dones

5.1. *SEG XXVIII 421 (l. 3-15): Regulació sobre la puresa en el culte dels déus egipcis de Megalòpolis, ca. 200 aC²¹⁶, l. 3-15.*

[...] εἰσπορεύεσ-θαι εἰς τὸ ἱερὸν τὸν
βουλόμενον
θύειν καθαρίζοντα ἀπὸ μὲν
λέχ[ο]υς ἑναταίαν, ἀπὸ δὲ δι-αφθέρματος ν
τεσσαράκοντα
καὶ τέσσαρας ἀμέρας, ἀπὸ δὲ τῶ[ν]
φυσικῶν ἑβδομαίαν, ἀπὸ φό[ν]ου (?)
ἑπτὰ ἀμέρας, ἀπὸ δὲ αἰγέου καὶ
προβατέου τριταῖον, ἀπὸ δὲ τῶν
λοιπῶν βρωμάτων ἕκ κεφαλαῖς
λουσάμενον ἀύθημερί, ἀπὸ δὲ ἀφροδισίων
ἀύθημερὶ ν λουσάμενον, ...

Aquell que vulgui entrar al santuari a fer una ofrena (ho ha de fer) purificant-se d'un naixement en el novè (dia); d'un avortament, quaranta quatre dies; de la menstruació, al setè (dia); d'una mort, set dies; de la de cabra i la d'ovella, al tercer (dia); d'altres carns, després d'haver-se rentat des del cap, en el mateix dia; dels afers sexuals, en el mateix dia, després d'haver-se rentat...

5.2. *LSCG. Suppl. 119 Regulació sobre puresa de Ptolemais, I aC (= Prose sur Pierre: 47)*

τοὺς εἰσιόντας εἰς τὸ [ἱερὸν]
ἀγνεύειν κατὰ ὑποκε[ίμενα]
ἀπὸ πάθους ἰδίου καὶ [ἀλλοτρίου]
ἡμέρας ζ', ἀπ' ἀπαλλ[αγῆ ἢ γο]-[ν]ή,
ἐκτρωσμοῦ συν[ελθόντος, μ'].
τετοκυαίας καὶ τρεφούσης .
καὶ ἐὰν ἐχθῆ ἰδ' τοὺς δὲ ἀ[νδρας]
[ἀ]πὸ γυναικὸς β', τὰς δὲ γ[υναϊκας]
ἀκολούθως τοῖς ἀνδρά[σιν] τὴν μὲν αἴτι]-ἀν
ἐκτρωσμοῦ μ', [ἀπαλλαγῆς ἕνεκα]
τὴν δὲ τεκοῦσαν καὶ τρέφουσαν .]
[ἐ]ὰν δὲ ἐχθῆ τὸ βρέφος [ἰδ']
ἀπὸ καταμνηνίων ζ' [τὰς δὲ γυναικας ἀπ']
ἀνδρὸς β', μυρσίην δὲ [β'].

Que aquells que entrin al [santuari] siguin purs d'acord amb [aquestes] penyores: Per la malaltia d'un familiar (o) d'un aliè, 7 dies; després que mori un fill, havent patit un avortament, 40. Quan ha parit mentre doni el pit, (?) dies. Si exposa [el nounat], 14 dies. Els homes, després [de jaure amb] una dona, 2 dies. Les dones, el mateix que per als homes. La causant d'un avortament, 40 dies, per la mort. Un cop ha parit i mentre doni el pit, (?). Si rebutja el nounat, 14 dies. Per la menstruació, 7 dies. Les dones després [de jaure amb] un home, 2 dies. [Per] la capulla,²¹⁷ 2 dies.

5.3. *Dem. 59, 85-7 (Contra Neera)*

(85) λαβὲ δὴ μοι τὸν νόμον τὸν ἐπὶ τούτοις
τουτονὶ καὶ ἀνάγνωθι, ἵν' εἰδῆτε ὅτι οὐ
μόνον προσῆκεν αὐτὴν ἀπέχεσθαι τῶν
ἱερῶν τούτων τοιαύτην οὔσαν καὶ τοιαῦτα
διαπεπραγμένην, τοῦ ὄρᾶν καὶ θύειν καὶ
ποιεῖν τι τῶν νομιζομένων ὑπὲρ τῆς
πόλεως πατρίων, ἀλλὰ καὶ τῶν ἄλλων τῶν
Ἀθήνησιν ἀπάντων. ἐφ' ἣ γὰρ ἂν μοιχὸς
ἀλῶ γυναικί, οὐκ ἔξεστιν αὐτῇ ἐλθεῖν εἰς
οὐδὲν τῶν ἱερῶν τῶν δημοτελῶν, εἰς ἃ καὶ
τὴν ξένην καὶ τὴν δούλην ἐλθεῖν ἐξουσίαν
ἔδοσαν οἱ νόμοι καὶ θεασομένην καὶ
ἱκετεύσουσαν εἰσιέναι. (86) ἀλλὰ μόναις
ταύταις ἀπαγορεύουσιν οἱ νόμοι ταῖς

(85) Busca'm la llei aquesta d'aquí, la que tracta
sobre aquests assumptes, i llegeix-la, per tal que
sapigueu que no només pertocava que ella, per la
seva condició i els seus actes, s'abstingués d'aquells
sacrificis, de contemplar-los, de fer ofrenes sagrades
i de celebrar algun dels ritus ancestrals establerts
per a la ciutat, sinó també de tots els altres cultes
d'Atenes. Ja que a tota dona enxampada cometent
adulteri no li és permès d'anar a cap dels santuaris
públics, als quals les lleis concedeixen autorització
per accedir-hi fins i tot a l'estrangera i a l'esclava i els
concedeixen que hi entrin per admirar i suplicar.
(86) En canvi, només a aquestes dones – és a dir,
aquelles enxampades cometent adulteri –, les lleis

²¹⁶ Per al text complet, cf. *CGRN* 155.

²¹⁷ La mateixa paraula "murtra" s'usa per referir-se a la punta del penis, en el sentit que el seu contacte, en tant que acte sexual, és contaminant per a la dona.

γυναίξιν μὴ εἰσιέναι εἰς τὰ ἱερὰ τὰ δημοτελεῖν, ἐφ’ ἧ ἂν μοιχὸς ἀλῶ, ἐάν δ’ εἰσίωσι καὶ παρανομῶσι, νηποινεὶ πάσχειν ὑπὸ τοῦ βουλομένου ὃ τι ἂν πάσχη, πλὴν θανάτου, καὶ ἔδωκεν ὁ νόμος τὴν τιμωρίαν ὑπὲρ αὐτῶν τῶ ἐντυχόντι, διὰ τοῦτο δ’ ἐποίησεν ὁ νόμος, πλὴν θανάτου, τᾶλλα ὑβρισθεῖσαν αὐτὴν μηδαμοῦ λαβεῖν δίκην, ἵνα μὴ μιάσματα μηδ’ ἀσεβήματα γίνηται ἐν τοῖς ἱεροῖς, ἱκανὸν φόβον ταῖς γυναίξιν παρασκευάζων τοῦ σωφρονεῖν καὶ μηδὲν ἁμαρτάνειν, ἀλλὰ δικαίως οἰκουρεῖν, διδάσκων ὡς, ἂν τι ἀμάρτη τοιοῦτον, ἅμα ἐκ τε τῆς οἰκίας τοῦ ἀνδρὸς ἐκβεβλημένη ἔσται καὶ ἐκ τῶν ἱερῶν τῶν τῆς πόλεως. (87) καὶ ὅτι ταῦτα οὕτως ἔχει, τοῦ νόμου αὐτοῦ ἀκούσαντες ἀναγνωσθέντος εἴσεσθε. καὶ μοι λαβέ.

“Νόμος Μοιχείας

ἐπειδὴν δὲ ἔλη τὸν μοιχόν, μὴ ἐξέστω τῶ ἐλόντι συνοικεῖν τῇ γυναικί· ἐάν δὲ συνοικῆ, ἄτιμος ἔστω. μηδὲ τῇ γυναικί ἐξέστω εἰσιέναι εἰς τὰ ἱερὰ τὰ δημοτελεῖν, ἐφ’ ἧ ἂν μοιχὸς ἀλῶ· ἐάν δ’ εἰσίη, νηποινεὶ πασχέτω ὃ τι ἂν πάσχη, πλὴν θανάτου.”

[ed. Rennie]

els impedeixen d’entrar als santuaris públics; i, si hi entren i transgredeixen la llei, les lleis estableixen que impunement pateixi el que hagi de patir, de part de qui ho vulgui, excepte la mort. Així mateix, la llei concedí el dret a la venjança per aquell que les enxampés, i per aquest motiu la llei va fer que, llevat que se li causi la mort, ella no obtingui justícia per cap dels altres ultratges de què hagi estat víctima, a fi que no hi hagi cap mena de contaminació ni sacrilegi als temples. La llei procura a les dones una por suficient perquè es comportin assenyadament i no s’equivoquin gens, ans vetllin casa seva justament, tot ensenyant que, en cas que cometi una falta així, immediatament serà expulsada de la casa del marit així com dels temples de la polis. (87) Que les disposicions legals són així, ho sabreu en escoltar la lectura de la llei aquesta. Busca-me-la: I perquè tingui això així, sigueu oients d’aquesta llei, que us serà llegida. Pren-la per mi.

Llei sobre l’adulteri

“En cas que s’enxampi l’adúlter, que no es permeti a qui l’enxampà de conviure amb la seva dona; si hi convisqués, que sigui deshonorat. Que a la dona tampoc li sigui permès d’entrar als santuaris públics, a aquella per la qual s’enxampi un adúlter. I si hi entrés, que pateixi impunement el que hagi de patir, excepte la mort.”

6. Aeschin. 1, 19-21 (*Contra Timarc*)

(19) καὶ πῶς λέγει; ἂν τις Ἀθηναίων, φησὶν, ἔταιρήσῃ, μὴ ἐξέστω αὐτῶ τῶν ἐννέα ἀρχόντων γενέσθαι, ὅτι οἶμαι στεφανηφόρος ἢ ἀρχή, μηδ’ ἱερωσύνην ἱερώσασθαι, ὡς οὐδὲ καθαρεύονται τῶ σώματι, [...] (20) [...] ἐάν δέ τις παρὰ ταῦτα πράττει, γραφὰς ἔταιρήσεως πεποίηκε καὶ τὰ μέγιστα ἐπιτίμια ἐπέθηκεν. λέγε αὐτοῖς καὶ τοῦτον τὸν νόμον, ἵν’ εἰδῆτε οἶων νόμων ὑμῖν κειμένων, ὡς καλῶν καὶ σωφρόνων, τετόλμηκε Τίμαρχος δημηγορεῖν, ὃ τοιοῦτος τὸν τρόπον οἶον ὑμεῖς ἐπίστασθε. (21)

“Νόμος

ἐάν τις Ἀθηναῖος ἔταιρήσῃ, μὴ ἐξέστω αὐτῶ τῶν ἐννέα ἀρχόντων γενέσθαι, μηδ’ ἱερωσύνην ἱερώσασθαι, [...] μηδ’ εἰς τὰ δημοτελεῖν ἱερὰ εἰσίτω [...]. ἐάν δέ τις παρὰ ταῦτα ποιῆ, καταγνωσθέντος αὐτοῦ ἔταιρεῖν, θανάτῳ ζημιούσθω.”

[ed. Adams]

I com diu? Que, en cas que algun atenès, explica, es prostituís, no li sigui permès esdevenir un dels nou arconts, perquè és una magistratura, crec, distingida amb corona; ni fer consagracions com a sacerdot, perquè no seria pur pel que fa al cos [...] (20) [...] En cas que algú actuï contravenint aquesta (llei), la llei estableix accions judicials sota l’acusació de prostitució i hi disposa la major condemna. Llegeix-los també aquesta llei, a fi que sapigueu sobre quina mena de lleis fixades per a vosaltres, prou bones i assenyades, Timarc ha gosat fer demagògia davant del poble; ell, que té un caràcter tal que vosaltres coneixeu bé. (21)

Llei

En cas que algun atenès es prostitueixi, que no li sigui permès esdevenir un dels nou arconts, ni fer consagracions com a sacerdot, [...] ni vagi als sacrificis duts a terme per l’Estat [...]. En cas que algú, un cop reconegut com a prostitut, actuï contravenint aquesta (llei), que sigui castigat amb la mort.

7. La condició de puresa de les embarassades

7.1. Arist. *Pol.* 1335b

χρή δὲ καὶ τὰς ἐγκύους ἐπιμελεῖσθαι τῶν σωμάτων, μὴ ῥαθυμούσας μηδ' ἀραιᾶ τροφῆ χρωμένας. τοῦτο δὲ ῥάδιον τῷ νομοθέτῃ ποιῆσαι προστάξαντι καθ' ἡμέραν τινὰ ποιεῖσθαι πορείαν πρὸς θεῶν ἀποθεραπείαν τῶν εἰληχότων τὴν περὶ τῆς γενέσεως τιμὴν.

Cal també, doncs, que les embarassades es cuidin els cossos, no restant ocioses ni proveint-se d'una alimentació (massa) frugal. (És) quelcom fàcil de fer per al legislador, el qual ordena que cada dia facin un passeig per (atendre) el culte dels déus encarregats dels naixements.

[ed. Ross]

7.2. Censorinus *DN*, 11, 7

Itaque ut alterius partus origo in sex est diebus, post quos semen in sanguinem vertitur, ita huius in septem; et ut ibi quinque et triginta diebus infans membratur, ita hic pro portione diebus fere quadraginta; quare in Graecia dies habent quadragensimos insignes. Namque praegnans ante diem quadragensimum non prodit in fanum, et post partum quadraginta diebus pleraeque fetae graviores sunt nec sanguinem interdum continent, et parvuli ferme per hos [fere] morbidi sine risu nec sine periculo sunt. Ob quam causam, cum is dies praeteriit, diem festum solent agitare, quod tempus appellat τεσσαρακοστήν.

Així, com a l'altre part, la gestació es fa en sis dies, després dels quals el semen es converteix en sang, així, d'aquest (part), set; i com allà, l'infant es forma en trenta cinc dies, així, aquest (altre) comporta quaranta dies; per aquest motiu, a Grècia tenen com insignes els quaranta dies. En efecte, l'embarassada no va al temple abans del quarantè dia, i la majoria de les embarassades, en els quaranta dies després del part, (és quan) estan més greus: de vegades no (poden) contenir la (pèrdua de) sang, i durant aquest (temps) els nens, generalment malalts, no estan ni riallers ni sense perill. Per aquest motiu, quan han passat aquests dies, acostumen a organitzar un dia festiu, el qual, en el nostre temps, hom anomena "quarantena" (τεσσαρακοστήν).

[ed. Cholodniak]

8. Passatges d'Èsquines sobre els *gene*

8.1. Aeschin. 3, 17-18 (*Contra Ctesifont*)

ἐν γὰρ ταύτῃ τῇ πόλει, οὕτως ἀρχαίᾳ οὖση καὶ τηλικαύτῃ τὸ μέγεθος, οὐδεὶς ἐστὶν ἀνυπεύθυνος τῶν καὶ ὀπωσοῦν πρὸς τὰ κοινὰ προσεληλυθότων. (18) διδάξω δ' ὑμᾶς πρῶτον ἐπὶ τῶν παραδόξων. οἷον τοὺς ἱερέας καὶ τὰς ἱερείας ὑπευθύνους εἶναι κελεύει ὁ νόμος, καὶ συλλήβδην ἅπαντας καὶ χωρὶς ἐκάστους κατὰ σῶμα, τοὺς τὰ ἱερὰ μόνον λαμβάνοντας καὶ τὰς εὐχὰς ὑπὲρ ὑμῶν πρὸς τοὺς θεοὺς εὐχομένους, καὶ οὐ μόνον ἰδίᾳ, ἀλλὰ καὶ κοινῇ τὰ γένη, Εὐμολπίδας καὶ Κήρυκας καὶ τοὺς ἄλλους ἅπαντας.

Ja que en aquesta ciutat, tan antiga i de tan grans dimensions, cap d'aquells que han estat associats als assumptes públics està exempt de la rendició de comptes. (18) En primer lloc, us ho ensenyaré en els casos estranys. Així doncs, la llei ordena que fins i tot els sacerdots i les sacerdotesses hagin de retre comptes, tots plegats i cadascun d'ells separadament – aquells que només agafen les ofrenes i fan les pregàries als déus en nom vostre –; i ho han de fer no només particularment, sinó també col·lectivament els diferents *gene*, els Eumòlpides, els Cèriques i tots els altres

[ed. Martin et Budé]

8.2. Aeschin. 2, 147

εἶναι δ' ἐκ φατρίας τὸ γένος, ἢ τῶν αὐτῶν βωμῶν Ἐτεοβουτάδαις μετέχει, ὅθεν ἢ τῆς Ἀθηνᾶς τῆς Πολιάδος ἐστὶν ἰέρεια, συγκατάγειν δὲ τὸν δῆμον, ὡσπερ καὶ ὀλίγω πρότερον εἶπον.

[ed. Martin *et* Budé]

(El meu pare) per naixement era de la *fratria* que participa dels mateixos altars que els Eteobutades, d'on és la sacerdotessa d'Atena Pòlias i, com he dit poc abans, va contribuir a fer tornar la democràcia.

8.3. Sch. Aeschin. 2, 147

Ἐτεοβουτάδαις] Ἐτεοβουτάδαι οἱ Βούτου τοῦ ἱερέως ἀπόγονοι, γένος λαμπρὸν παρ' Ἀθηναίους. τὸ δὲ ἔτεδν τὸ ἀληθὲς δηλοῖ. Β.

τῆς Πολιάδος] τῆς πολιούχου, τουτέστι τῆς τὴν πόλιν φυλαττοῦσης καὶ συνεχούσης. Β. εἶχε καὶ τὰ γένη ἰδίου βωμοῦ ἐν ταῖς οἰκίαις ἑαυτῶν. Πολιάδος δὲ οἰονεὶ πολιούχου καὶ συνεχούσης καὶ σωζούσης τὴν πόλιν.

Βούτης ἀπ' Ἐρεχθέως] γένος ἔχει, καὶ ἀπ' αὐτοῦ καλεῖται τι Ἀθήνησι γένος Ἐτεοβουτάδαι, οἱ τῶ ὄντι ἀπὸ τοῦ Βούτου. οὗτοι προϊστάνται τοῦ ἱεροῦ τῆς ἐν ἀκροπόλει Ἀθηνᾶς τῆς Πολιάδος, καὶ ἐκ τοῦ γένους τούτων ἰέρεια γίνεται τῆς Ἀθηνᾶς τῆς Πολιάδος. οὐ πᾶσαι δὲ φατρίαί τῶν αὐτῶν μετέχουσιν, ἀλλ' εἰσὶν Αἰσχίνης ἀπὸ τοιαύτης ἑαυτὸν δεικνύειν, ἢ οὕτως ἐστὶν εὐγενῆς ὥστε τοῖς Ἐτεοβουτάδαις κοινωνεῖν τῶν ἱερῶν τῶν τῆς Πολιάδος. τὸ δὲ κοινωνεῖν τὸ μεταλαμβάνειν τῆς οὐσίας.

[ed. Schultz]

Eteobutades: Els Eteobutades, descendents del sacerdot Butes, (són) un *genos* il·lustre entre els atenesos. És evident que “*eteón*” vol dir “vertader”.

De Pòlias: De la protectora de la ciutat, és a dir, de la que protegeix la ciutat i la manté unida. 2. Els *gene* també tenien altars privats en les seves cases particulars. “De la Pòlias” com si (digués) de la protectora, la unificadora i salvadora de la ciutat.

Butes de la part d'Erecteu: El *genos* se n'ocupa, i per això a Atenes un dels *genos* s'anomena dels Eteobutades perquè provenen de Butes. Aquests estan al capdavant del santuari d'Atena Pòlias a l'Acroòpolis, i d'aquest mateix *genos* prové la sacerdotessa d'Atena Pòlias. No totes les *fratries* participen dels mateixos altars, però sembla que Èsquines es presenta a ell mateix com a provinent d'una *fratria* amb una noblesa tal que comparteix els espais sagrats d'Atena Pòlias amb els Eteobutades; compartir-los és equivalent a rebre'n part de la naturalesa.

9. Arist. Ath. 57, 1-2

ὡς δ' ἔπος εἰπεῖν καὶ τὰς πατρίους θυσίας διοικεῖ οὗτος πάσας.

[ed. Oppermann]

Per dir-ho així, també ell (l'arcont rei) administra tots els sacrificis tradicionals.

10. Aglauros, la primera sacerdotessa

10.1. Hsch. s.v. Ἄγλαυρος

Ἄγλαυρος· θυγάτηρ Κέκροπος, παρὰ δὲ Ἀττικοῖς καὶ ὀμνύουσιν κατ' αὐτῆς, ἣν δὲ ἰέρεια τῆς Ἀθηνᾶς

[ed. Latte]

Aglauros: Filla de Cècrop. Entre els àtics també juraven per ella. Era sacerdotessa d'Atena.

10.2. Phot.

s.v. Καλλυντήρια καὶ Πλυντήρια· εορτῶν ὀνόματα· γίνονται μὲν αὐταὶ Θαρρηλιῶνος μηνός, ἐνάτη μὲν ἐπὶ δέκα Καλλυντήρια, δευτέρα δὲ φθίνοντος τὰ Πλυντήρια· τὰ μὲν Πλυντήρια φησι διὰ <τὸ μετὰ> τὸν θάνατον τῆς Ἀγραύλου ἐντὸς ἐνιαυτοῦ μὴ πλυνθῆναι <τὰς ἱεράς> ἐσθῆτας, εἴθ' οὕτω πλυθείσας τὴν ὀνομασίαν λαβεῖν ταύτην· τὰ δὲ Καλλυντήρια, ὅτι πρώτη δοκεῖ ἢ Ἀγραυλος γενομένη ἱερεῖα τοὺς θεοὺς κοσμήσαι· διὸ καὶ Καλλυντήρια αὐτῇ ἀπέδειξαν· καὶ γὰρ τὸ <καλλύνειν> κοσμεῖν καὶ λαμπρύνειν ἐστίν.

s.v. Προτόνιον· [...] προτόνιον δὲ ἐκλήθη, ὅτι πρώτη Πάνδροςος μετὰ τῶν ἀδελφῶν κατεσκεύασε τοῖς ἀνθρώποις τὴν ἐκ τῶν ἐρίων ἐσθῆτα.

[ed. Theodoridis]

10.3. Sch. Dem. 19

[535](...) ἀλλὰ καὶ τὸν ὄρκον τῶν ἐφήβων ἐν τῷ τῆς Ἀγραύλου Αἰσχίνην ἀναγινώσκειν φησὶν ἧς Πάνδαρος καὶ Ἔρση ἀδελφαί. ἱερεῖα δὲ γέγονεν ἢ Ἀγραυλος Ἀθηνᾶς, ὡς φησι Φιλόχορος, καὶ ἔδει μέλλοντας τοὺς ἐφήβους λαμβάνειν τὰ ὄπλα ἐν [αὐ]τῷ τῆς Ἀθηνᾶς ἱερῷ ἀναλαμβάνειν καὶ ὀμνύειν, ἢ μὴ συναγωνίζεσθαι προθύμως ὑπὲρ ἄλλων.

[537a] καὶ τὸν ἐν τῷ τῆς Ἀγραύλου] ἔστι μὲν μία τῶν Κέκροπος θυγατέρων ἢ Ἀγραύλος. ἐν δὲ τῷ τεμένει αὐτῆς οἱ ἐξιόντες εἰς τοὺς ἐφήβους ἐκ παίδων μετὰ πανοπλιῶν ὤμνουον ὑπερμαχεῖν ἄχρι θανάτου τῆς θρηψαμένης.

[ed. Dilts]

10.4. AB s.v. κάλλιον

Κάλλιον· Δικαστήριον Ἀθήνησιν οὕτω καλούμενον ἀπὸ τοῦ καλλύνειν καὶ κοσμεῖν καὶ λαμπρύνειν. Ἀγραυλος γὰρ ἱερεῖα πρώτη γενομένη τοὺς θεοὺς ἐκόσμησε. Πλυντήρια δὲ καλεῖται διὰ τὸ μετὰ τὸν θάνατον τῆς Ἀγραύλου ἐνδὸς ἐνιαυτοῦ μὴ πλυνθῆναι τὰς ἱεράς ἐσθῆτας.

[ed. Bekker]

Cal·lintèries i Plintèries: noms de festes. Tenen lloc en el mes de Targelió, en el dinovè dia les Cal·lintèries, i després, a finals de mes, les Plintèries. Diuen que les Plintèries (Festes del Rentat) ho són perquè, després de la mort d'Agraulos i durant un any, no es van rentar els vestits sagrats. Després, un cop van ser rentats, es prengué aquesta denominació. Les Cal·lintèries (Festes de l'Embelliment) [prenen aquest nom] perquè sembla que Agraulos, la primera en esdevenir sacerdotessa, ornà els déus. Per això les Cal·lintèries es refereixen a aquesta mateixa. Ja que <embellir> adornar és també una manera de polir.

Protònion: [...] S'anomena "protònion" (un tipus de vestit) perquè Pàndrosos fou la primera que, juntament amb les seves germanes, va confeccionar el vestit de llana per als homes."

[535] (...) Però diuen també que Èsquines llegeix el jurament dels efebs al santuari d'Agraulos, la qual tenia a Pàndaros i Herse com a germanes. Agraulos esdevingué sacerdotessa d'Atena, segons diu Filòcor, i era obligat que els efebs que estaven a punt de prendre les armes les alcessin en aquest santuari d'Atena i juressin que combatrien amb ardor l'un al costat de l'altre.

[537a] i aquell (jurament) en el santuari d'Agraulos: Agraulos és una de les filles de Cècrops. En el seu santuari aquells dels nens que entren a la classe dels efebs juren amb la panòplia que combatran fins la mort per la pàtria.

Kállion: Entre els atenesos així s'anomena un tribunal a partir de l'acció d'embellir, arreglar i polir. Agraulos, en efecte, la primera esdevinguda sacerdotessa, ornà els déus. S'anomenen Plintèries pel fet que, després de la mort d'Agraulos, durant un any, no es van rentar els vestits sagrats.

11. Paus. 1, 27, 4

πρὸς δὲ τῷ ναῷ τῆς Ἀθηνᾶς ἔστι μὲν τεύχερις† πρεσβυτίς ὅσον τε πήχεος μάλιστα, φαρμένη διάκονος εἶναι Λυσιμάχης, ἔστι δὲ ἀγάλματα μεγάλα χαλκοῦ διεστῶτες ἐς μάχην· καὶ τὸν μὲν Ἐρεχθέα καλοῦσι, τὸν δὲ Εὐμόλπον· καίτοι λέληθέ γε οὐδὲ Ἀθηναίων ὅσοι τὰ ἀρχαῖα ἴσασι, Ἴμμάραδον εἶναι παῖδα Εὐμόλπου τοῦτον τὸν ἀποθανόντα ὑπὸ Ἐρεχθέως.

[ed. Casevitz]

Al costat del temple d'Atena hi ha una *teveris(?)*† anciana de més d'una colzada de gran de qui es diu que fou diaconessa per Lisímaca, també hi ha unes grans estàtues de bronze d'uns que s'enfronten en combat. A un l'anomenen Erecteu, a l'altre, Eumolp. No obstant això, als que coneixen les antiguitats ateneses no se'ls escapa que és Immàrados, fill d'Eumolp, el qual fou mort per Erecteu.

12. IG II² 1078 l.16-18

ἐπειδὴ καὶ ὁ φαιδυντής τοῖν θε-[οῖν] ἀγγέλλει κατὰ τὰ πάτρια τῆι ἱερείαι τῆς Ἀθηνᾶς ὡς [ἦκει τὰ] ἱερὰ κ[αί] ἡ παραπέμπουσα στρατιά...

D'ençà que el netejador de les dues dees anuncia, segons la tradició, a la sacerdotessa d'Atena que han arribat els objectes sagrats i la tropa que els acompanya...

13. La serp guardiana de l'Acropolis

13.1. Hdt. 8, 41

Λέγουσι Ἀθηναῖοι ὄφιν μέγαν φύλακα τῆς ἀκροπόλιος ἐνδαιτιᾶσθαι ἐν τῷ ἱρῷ· λέγουσί τε ταῦτα καὶ δὴ καὶ ὡς ἐόντι ἐπιμήνια διατελέουσι προτιθέντες· τὰ δ'ἐπιμήνια μελιτόεσσα ἔστι. Αὕτη δ'ἡ μελιτόεσσα ἐν τῷ πρόσθε αἰεὶ χρόνῳ ἀναισιμουμένη τότε ἦν ἄψαστος. Σημνήσας δὲ ταῦτα τῆς ἱρηῆς, μᾶλλον τι οἱ Ἀθηναῖοι καὶ προθυμότερον ἐξέλιπον τὴν πόλιν, ὡς καὶ τῆς θεοῦ ἀπολελοιπυῆς τὴν ἀκρόπολιν. Ὡς δὲ σφι πάντα ὑπεξέκειτο, ἔπλεον ἐς τὸ στρατόπεδον.

[ed. Legrand]

Els atenesos diuen que una gran serp viu al temple de l'Acropolis com a guardiana. Diuen això i, com si de debò hi fos, li fan ofrenes mensuals. Aquestes consisteixen en fogasses de mel. Aquesta fogassa de mel, abans, sempre apareixia consumida, però aquest cop estava intacta. Un cop la sacerdotessa va haver anunciat això, els atenesos, encara més convençuts, van deixar la ciutat, [interpretant-ho] com que la deessa havia abandonat l'Acropolis. Un cop van amagar tots els seus béns, van embarcar cap al campament.

13.2. Plut. Them. 10, 1

ἐνθα δὴ Θεμιστοκλῆς ἀπορῶν τοῖς ἀνθρωπίνους λογισμοῖς προσάγεσθαι τὸ πλῆθος, ὡσπερ ἐν τραγωδίᾳ μηχανὴν ἄρας, σημεῖα δαιμόνια καὶ χρησμούς ἐπῆγεν αὐτοῖς· σημεῖον μὲν λαμβάνων τὸ τοῦ δράκοντος, ὃς ἀφανῆς ἐκείναις ταῖς ἡμέραις ἐκ τοῦ σηκοῦ δοκεῖ γενέσθαι· καὶ τὰς καθ' ἡμέραν αὐτῷ προτιθεμένας ἀπαρχὰς εὐρίσκοντες ἀψαύστους οἱ ἱερεῖς, ἐξήγγελλον εἰς τοὺς πολλούς, τοῦ Θεμιστοκλέους λόγον διδόντος, ὡς ἀπολέλοιπε τὴν πόλιν ἢ θεὸς ὑφηγουμένη πρὸς τὴν θάλατταν αὐτοῖς.

[ed. Perrin]

Aleshores, Temístocles, sense mitjans per persuadir el poble amb arguments humans, com a la tragèdia, va posar en marxa la màquina i els va afegir presagis divins i oracles. Va interpretar com un presagi l'afer de la serp, la qual aquells dies sembla que va desaparèixer del recinte sagrat. I com que van trobar intactes les primícies que li feien a diari, els sacerdots van anunciar a tothom, pel suggeriment de Temístocles, que la deessa havia abandonat la ciutat i els guiava cap al mar.

14. SEG 21:541, Calendari sagrat del dem d'Èrquia

A. 57- 67

— [Σ]κιροφοριῶνο-ς τρίτη(ι) ἱσταμ-ένου
Κουροτρο-όφωι, ἐμ πόλει
Ἐρχ(ιᾶσι) : χοῖρος, ἑῖς.
Ἀθηναῖαι Πολι-άδι, ἐμ πόλει Ἐρχιᾶσι, οἷς, ἀν-
[τ]ίβους, Δ. *vacat* [κε]φάλαιον *vacat* —

B. 27-37

Γαμηλιῶνος
ἐνάτη ἱστα-μένο, Ἡροσου-ρίοις, ἐμ πόλ-ει
Ἐρχιᾶσι(ν), Ἀ-θηνᾶι, ἀμνή, ἑῖς.
τετράδι φθίνοντος, Κουρ-οτροφωι, ἐν Ἡ-ρας
Ἐρχιᾶσι,
χοῖρος, ἑῖς. ν

D. 14-18

Μεταγεινιῶνος δωδεκάτ-ε(ι), Ἀθηνᾶι Πολ-
ιάδι, ἐμ πόλε(ι)
ἐν ἄστε(ι), οἷς : Δ.

En el tercer dia d'esciroforiό, en honor de Kourotrofos (la Nodrissa), a l'acrόpolis al dem d'Èrquia: un porc, 3 dracmes. En honor d'Atena Pόlias, a l'acrόpolis al dem d'Èrquia, una ovella, en lloc d'un boví, 100 dracmes. En resum, [-]

En el novè dia de gamèlion, en les Erosúries (?), a la ciutat al dem d'Èrquia, en honor d'Atena, una anyella, 3 dracmes. En el dia vint-i-set, en honor a Kourotrofos, en el [santuari] d'Hera al dem d'Èrquia, un porc, 3 dracmes.

En el mes de metagitniό, en el dotzè dia, en honor d'Atena Pόlias, a la ciutat, una ovella, 100 dracmes.

15. Str. 9, 11

Τινὲς δ' ἀπὸ τοῦ τὴν ἱέρειαν τῆς Πολιάδος Ἀθηνᾶς χλωροῦ τυροῦ, τοῦ μὲν ἐπιχωρίου μὴ ἄπτεσθαι, ξενικὸν δὲ μόνον προσφέρεσθαι, χρῆσθαι δὲ καὶ τῷ Σαλαμινίῳ, ξένην φασι τῆς Ἀττικῆς τὴν Σαλαμίνα· οὐκ εὖ· καὶ γὰρ τὸν ἀπὸ τῶν ἄλλων νήσων τῶν ὁμολογουμένως τῇ Ἀττικῇ προσχώρων προσφέρεται, ξενικὸν πάντα τὸν διαπόντιον νοησάντων τῶν ἀρξάντων τοῦ ἔθους τούτου.

Alguns, pel fet que la sacerdotessa d'Atena Pόlias, el formatge fresc autòcton ni el toca, sinó només (menja d') aquell importat de l'estranger i d'aquell dut des de Salamina, diuen que Salamina és estrangera respecte de l'Àtica. Això no és cert, ja que també en menja dels portats des d'altres illes, les quals hom considera unides a l'Àtica, perquè els que iniciaren aquest costum consideraven estranger tot allò arribat per mar.

[ed. Warmington]

16. La sacerdotessa vestida amb l'ègida d'Atena

16.1. Zonar. s.v. Αἰγίς

Αἰγίς· ἦν λίβυες φοροῦσι δορᾶν, καὶ τὸ ἐκ στεμμάτων πλέγμα, καὶ τὸ διὰ στεμμάτων πεπλεγμένον δίκτυον. οὕτως Λυκοῦργος καὶ Ἡρόδοτος· ἡ δὲ ἱέρεια Ἀθήνησι, τὴν ἱεράν αἰγίδα φέρουσα, τοὺς νεογάμους εἰσήρχετο. αἰγίς καὶ ὁ θώραξ. καὶ ἡ ἐν ταῖς πεύκαις οὐλότης. Νυμφόδωρος δὲ ταῦτα ὑπὸ Λιβύων αἰγίας φησὶ καλεῖσθαι. αἰγίς ὄπλον Διός, Ἡφαιστότευκτον. [...]

Ègida: Els libis la duen de pell d'animal, (és) un trenat de garlandes i una malla trenada amb garlandes. Tal com (l'utilitzen) Licurg i Heròdot. A Atenes, la sacerdotessa, duent l'ègida sagrada, visitava les recent casades. L'ègida també (es refereix a) la cuirassa. També (es refereix a) la textura compacta en els pins. Nimfodor explica que aquestes són anomenades "egees" entre els libis. L'ègida és l'armadura de Zeus, afaiçonada per Hefest.

[ed. Tittmann]

16.2. Corp. Paroemiogr. Gr. Suppl. 1. 65. s.v. αἰγίς περὶ πόλιν²¹⁸

αἰγίς περὶ πόλιν· αἰγίς λέγεται τὸ ἐκ τῶν στεμμάτων δίκτυον· ἡ δὲ ἱέρεια Ἀθήνησι τὴν ἱερὰν αἰγίδα φέρουσα ἀγεῖρει ἀπὸ τῆς ἀκροπόλεως ἀρξαμένη πρὸς τὰ ἱερά καὶ πρὸς τὰς νεογάμους· ἔστι δὲ καὶ αὕτη θυσία τῶν ἀρχαίων. τάττεται δὲ ἡ παροιμία ἐπὶ τῶν ἀνέδην περιόντων.

L'ègida al voltant de la ciutat: Es diu que l'ègida és una malla feta de garlandes. La sacerdotessa d'Atenes, duent l'ègida sagrada, va aplegant ofrenes començant des de l'Acropolis en direcció als santuaris i les recent casades. Aquesta cerimònia es documenta també entre els antics. La dita s'empra per a referir-se als que deambulen esvalotadament.

[ed. Hildesheim]

17. Les arrèfores d'Atenes

17.1. Harp. s.v. Ἀρρηφορεῖν

Ἀρρηφορεῖν· Δείναρχος κατὰ Πυθέου. τέσσαρες μὲν ἐχειροτονοῦντο δι'εὐγένειαν ἀρρηφόροι, δύο δὲ ἐκρίνοντο, αἱ τῆς ὑφῆς τοῦ πέπλου ἦρχον καὶ τῶν ἄλλων τῶν περὶ αὐτόν. λευκὴν δ' ἐσθῆτα ἐφόρουσαν. εἰ δὲ χρυσία περιέθεντο, ἱερά ταῦτα ἐγίνετο.

Ser arrèfora: Dinarc (en el seu discurs) *Contra Piteas*. Quatre arrèfores eren escollides per votació segons la noblesa del seu naixement, i n'eren separades dues, les quals començaven el teixit del pèplum, i la resta d'indumentària al voltant d'aquest. Duien vestits blancs. Quan dipositaven els objectes d'or, aquests es convertien en una ofrena sagrada.

[ed. Dindorf]

17.2. Sud. s.v. Ἀρρηφορία

Ἀρρηφορία· θυσία. εἰ μὲν διὰ τοῦ ἄλφα ἀρρηφορία, ἐπειδὴ τὰ ἄρρητα ἐν κίσταις ἔφερον τῇ θεῶν αἱ παρθένοι· εἰ δὲ διὰ τοῦ ἐρσεφορία· τῇ γὰρ Ἑρση ἐπόμπευον τῇ Κέκροπος θυγατρὶ. καὶ Ἀρρηφόροιο καὶ Ἀρρηφόροι, αἱ τὰ ἄρρητα φέρουσαι μυστήρια. ἀρρηφόροι καὶ παναγεῖς γυναῖκες.

Arrefòries: cerimònia ritual, Si va amb alfa, arrefòries, (és) perquè les donzelles portaven els objectes secrets en cistells per la deessa. Si va amb "e", hersefòries. Atès que feien la processó en honor d'Herse, la filla de Cècrops. També *arrefòroio* i arrèfores, les quals porten els secrets iniciàtics. Les arrèfores també són dones sacrosantes.

[ed. Adler]

17.3. Sud. s.v. Χαλκεῖα

Χαλκεῖα· ἑορτὴ ἀρχαία καὶ δημόδης πάλαι, ὕστερον δὲ ὑπὸ μόνων ἦγετο τῶν τεχνιτῶν, ὅτι ὁ Ἥφαιστος ἐν τῇ Ἀττικῇ χαλκὸν εἰργάσατο. ἔστι δὲ ἔνη καὶ νέα τοῦ Πυανειψιώνος· ἐν ἧ καὶ ἱέρειαι μετὰ τῶν ἀρρηφόρων τὸν πέπλον διάζονται.

Calcees: Festa antiga i popular ja fa temps, després, però, només era celebrada pels artesans, perquè Hefest treballà el bronze a l'Àtica. És l'últim dia de pianepsí, en què les sacerdotesses, juntament amb les arrèfores, comencen a teixir el pèplum.

[ed. Adler]

²¹⁸ Text extret de Robertson (1983: 162-3).

18. Les Plintèries, dia de mal auguri

18.1. Xen. *H.* 1, 4, 12-3

ἐπεὶ δὲ ἑώρα ἑαυτῶ εὖνουν οὕσαν καὶ στρατηγὸν αὐτὸν ἡρημένον καὶ ἰδίᾳ μεταπεπομένους τοὺς ἐπιτηδεῖους, κατέπλευσεν εἰς τὸν Πειραιᾶ ἡμέρᾳ ἣ Πλυντήρια ἦγεν ἢ πόλις, τοῦ ἔδους κατακεκαλυμμένου τῆς Ἀθηνᾶς, ὃ τινες οἰωνίζοντο ἀνεπιτήδειον εἶναι καὶ αὐτῶ καὶ τῇ πόλει. Ἀθηναίων γὰρ οὐδεὶς ἐν ταύτῃ τῇ ἡμέρᾳ οὐδενὸς σπουδαίου ἔργου τολμήσαι (13) ἂν ἄψασθαι.

Després que s'adonà que li era favorable, que l'havien escollit estrateg i que els seus amics íntims el cridaven a ell en particular, va desembarcar al Pireu el dia en què la ciutat celebrava les Plintèries, quan l'estàtua d'Atena ha estat coberta, alguns presagiaven que era [un dia] de mal auguri per a ell i per a la ciutat. Atès que cap atenès no gosaria pas emprendre un treball important en aquest dia.

[ed. Marchant]

18.2. Plu. *Alc.* 34, 1-3

οὕτω δὲ τοῦ Ἀλκιβιάδου λαμπρῶς εὐημεροῦντος ὑπέθραττεν ἐνίους ὁμως ὃ τῆς καθόδου καιρός. ἣ γὰρ ἡμέρᾳ κατέπλευσεν, ἐδρᾶτο τὰ Πλυντήρια τῇ θεῶ. δρῶσι δὲ τὰ ὄργια Πραξιεργίδαι Θαργηλιῶνος ἔκτη φθίνοντος ἀπόρρητα, τὸν τε κόσμον καθελόντες καὶ τὸ ἔδος κατακαλύψαντες. ὅθεν ἐν ταῖς μάλιστα τῶν ἀποφράδων τὴν ἡμέραν ταύτην ἄπρακτον Ἀθηναῖοι νομίζουσιν. οὐ φιλοφρόνως οὐδ' εὐμενῶς ἐδόκει προσδεχομένη τὸν Ἀλκιβιάδην ἢ θεὸς παρακαλύπτεσθαι καὶ ἀπελαύνειν ἑαυτῆς.

Així, mentre Alcibiades resplendia de felicitat, en igual mesura el moment de la tornada pertorbava uns altres. Atès que en el dia en què va desembarcar es duïen a terme les Plintèries per a la deessa. Els Praxièrgides duen a terme els rituals en secret el vint-i-cinquè de Targelió, tot traient-li els ornaments i cobrint l'estàtua. Per això els atenesos tenen aquest dia com ociós, (tot considerant-lo) un dels més nefastos. Així doncs, va semblar que la deessa, la qual no acollia Alcibiades amb afecte ni amb benevolència, es cobria i l'apartava d'ella.

[ed. Perrin]

19. Les Escirofòries, festa d'Atena

19.1. Phot.

Σκίρον· τόπος Ἀθήνησιν, ἐφ' οὗ οἱ μάντιες ἐκαθέζοντο· καὶ Σκιδάδος Ἀθηνᾶς ἱερόν· καὶ ἡ ἑορτὴ Σκιδά· οὕτω Φερεκράτης.

Σκιδός· ἑορτὴ τις ἀγομένη τῇ Ἀθηνᾶι, ὅτι σκιάδειον ἐφρόντιζον ἐν ἀκμῇ τοῦ καύματος· σκίρα δὲ τὰ σκιάδεια· οἱ δὲ οὐ διὰ τοῦτο φασίν, ἀλλὰ διὰ τὴν ἀπὸ Σκίρων Ἀθηνᾶν· ἦν Θησεὺς ἐποίησεν, ὅτε ἐπανήει ἀποκτείνας τὸν Μινώταυρον· ἡ σκίρα δὲ ἐστὶ γῆ λευκὴ, ὡσπερ γύψος· οἱ δὲ φασίν, ἀπὸ Σκίρου τοῦ Ἐλευσινίου μάντεως γενέσθαι τὴν ἐπωνυμίαν ταύτην· ἄλλοι δὲ ἀπὸ Σκίρου τοῦ συνοικίσαντος Σαλαμίνα.

Esciros: Un lloc atenès, sobre el qual seuen els endevins. També és el santuari d'Atena Escira. També (relatiu a) la festa de les Escires. Tal com (diu) Ferècrates.

Esciros: Una festa duta a terme en honor d'Atena, perquè pensaven en una ombrel·la a la canícula de l'estiu. Per tant, "skira" (significa) "ombrel·les". Alguns, però, diuen que no és per aquesta raó, sinó que per Atena d'Esciros. Aquesta la va instaurar Teseu, quan tornava després d'haver mort el Minotaure. La "skira" és una terra blanca, com guix. Uns diuen que aquest nom sorgeix d'Esciros, un endeví d'Eleusis; altres, en canvi, diuen que prové d'Esciros, el que va participar en la colonització de Salamina.

[ed. Porson]

19.2. Harp. s.v. Σκίρον

Σκίρον: Λυκοῦργος ἐν τῷ περὶ τῆς ἱερείας. Σκίρα ἑορτὴ παρ' Ἀθηναίοις, ἀφ' ἧς καὶ ὁ μὴν Σκιροφοριῶν. φασὶ δὲ οἱ γράψαντες περὶ τε μηνῶν καὶ ἑορτῶν τῶν Ἀθήνησιν, ὧν ἔστι καὶ Λυσιμαχίδης, ὡς τὸ σκίρον σκιάδιόν ἐστι μέγα, ὑφ' ᾧ φερομένῳ ἐξ ἀκροπόλεως εἰς τινα τόπον καλούμενον Σκίρον πορεύονται ἢ τε τῆς Ἀθηνᾶς ἱερεία καὶ ὁ τοῦ Ποσειδῶνος ἱερεὺς καὶ ὁ τοῦ Ἥλιου· κομίζουσι δὲ τοῦτο Ἐτεοβουτάδα. σύμβολον δὲ τοῦτο γίνεται τοῦ δεῖν οἰκοδομεῖν καὶ σκέπας ποιεῖν, ὡς τούτου τοῦ χρόνου ἀρίστου ὄντος πρὸς οἰκοδομίαν. καὶ Ἀθηνᾶν δὲ Σκιράδα τιμῶσιν Ἀθηναῖοι, ἣν Φιλόχορος μὲν ἐν β' Ἀτθίδος ἀπὸ Σκίρου τινὸς Ἐλευσινίου μάντεως κεκλησθαι, Πραξίων δὲ ἐν β' Μεγαρικῶν ἀπὸ Σκίρωνος.

[ed. Dindorf]

Esciron: Licurg en el seu *Sobre la sacerdotessa*. Les Escires són una festa entre els atenesos, a partir de la qual (pren el seu nom) el mes d'Esciroforiό. Diuen els que han escrit sobre les festes i els mesos atenesos, entre els quals també es troba Lisimàquides, que "skiron" és una ombrel·la, sota la qual caminen la sacerdotessa d'Atena, el sacerdot de Posidó i el d'Hèlios, tot portant-la des de l'Acròpolis fins un lloc anomenat "Skiron". Se n'encarreguen els Eteobutades. Això esdevé el símbol de la necessitat de construir i de fer sostres, perquè és el millor moment de l'any per a la construcció. Els atenesos també veneren Atena Esciras, segons Filòcor en el seu segon llibre sobre l'Àtica, la qual ha estat anomenada així pels endevins, per un tal "Skiron" d'Eleusis, (explica) Praxiό en el seu segon llibre sobre els afers de Mègara, per Escirό.

19.3. Plu. 144a (*Coniugalia Praecepta*)

Ἀθηναῖοι τρεῖς ἀρότους ἱερούς ἄγουσι, πρῶτον ἐπὶ Σκίρω, τοῦ παλαιοτάτου τῶν σπόρων ὑπόμνημα, δεύτερον ἐν τῇ Ῥαρίᾳ, τρίτον ὑπὸ πόλιν τὸν καλούμενον Βουζύγιον.

[ed. Bernadakis]

Els atenesos celebren tres festes de llaura, la primera a Esciros, com a record de la més antiga sembra, la segona, a la plana de Ràrion, i la tercera, a la part baixa de la ciutat, la qual hom anomena Buzígies.

19.4. Hdn. s.v. Σκίρα

Σκίρα· δὲ ἡ ἑορτὴ καλεῖται κατὰ τινὰς μὲν ὅτι ἐπὶ Σκίρω Ἀθηνᾶ θύεται, κατ' ἄλλους δὲ ἀπὸ τῶν γινομένων ἱερῶν Δήμητρι καὶ Κόρη ἐν τῇ ἑορτῇ ταύτῃ ἐπὶ Σκίρω.

[ed. Paton]

Escires: La festa s'anomena així, segons alguns, perquè a Esciros es fa un sacrifici a Atena, però, segons un altres, pels rituals sagrats en honor de Demèter i Core que tenen lloc en aquesta festa a Esciros.

20. El pèplum de les Panatenees

20.1. Sch. Ar. Av. 827

τῷ ξανοῦμεν τὸν πέπλον· ὅτι τῇ Ἀθηνᾶ πολιάδι οὔσῃ πέπλος ἐγένετο παμποίκιλος, ὃν ἀνέφερον ἐν τῇ πομπῇ τῶν Παναθηναίων καὶ Εὐριπίδης·
ἢ Παλλάδος ἐν πόλει
τᾶς καλλιδίφρου Ἀθηναίας
ἐν κροκαίῳ πέπλῳ
ζεύξομαι ἄρματι πῶλους
δαιδαλέαισι ποικίλουσ'
ἀνθοκρόκοισι πῆναις.

[ed. Holwerda]

[a qui] *li teixirem el pèplum*: Perquè a Atena Pòlias se li feia un pèplum ple de brodat, el qual li era portat a la processó de les Panatenees; també Eurípides (hi fa referència):
"O a la ciutat de Pal·las
de l'Àtica de bella seu
en un pèplum teixit
enganxaré al carro els poltres
amb teles bigarrades de colors llampants
i d'artística confecció."

20.2. Harp. s.v. τοπεῖον

Τοπεῖον· Ἰσαῖος κατὰ Διοκλέους. τοπεῖα λέγουσι τὰ σχοινία. Στάττις Μακεδόσι.
τὸν πέπλον δὲ τοῦτον ἔλκουσι δονεύοντες
τοπεῖοις ἄνδρες ἀναρίθμητοι εἰς ἄκρον,
ὥσπερ ἰστίου τὸν εἰς τὸν...

[ed. Gronovius]

Corda: Iseu (en el seu discurs) *Contra Diocles*. El cordam diuen (que és) una corda de jonc. Estatic (a la seva obra) *Els macedonis*:
El pèplum aquest l'hissen tot movent-lo cap amunt amb cordes un nombre incomptable d'homes, com una vela cap a...

20.3. Phot. s.v. ἰστὸς καὶ κεραία

Ἰστὸς καὶ κεραία· ὁ μὲν ἰστὸς, τὸ ἐπίμηκες ξύλον ἄνω τεταμένον· κεραία δὲ, τὰ πλάγια, ὥστε γενέσθαι γράμμα τὸ <ταυ>· διετείνετο δὲ πολλάκις ὁ τῆς Ἀθηνᾶς πέπλος εἰς τοιοῦτο σχῆμα ξύλων καὶ ἐπόμπευσεν.

[ed. Porson]

Arbre de la nau i biga: L'arbre de la nau és una fusta llarga desplegada cap amunt. La biga, en canvi, és transversal, de manera que en resulta una lletra "tau". Sovint el pèplum d'Atena s'estenia sobre una estructura de fusta similar i es duia en processó.

21. Lisímaca, filla de Dracòntides

21.1. IG II² 3464

Συῆ[ρις . . .]γου
Σ — — —
Λυσ[ιμάχ]ης
διά[κο]νος²¹⁹
ἡ ἐν τ[ῶ]ι ἐ[ρ]ῶι.
εἰκὼν με [ῆδε] σαφῆς δηλοῖ
τύπου· ἔ[ργα] δὲ καὶ νοῦς
[νῦν ζ]ω, εἰ? παρὰ πᾶσι σαφῆ·
[σε]μνὴ δέ με μοῖρα
[ῆ]γαγεν εἰς ναὸν περικαλλέ[α]
Παλλάδος ἀγνῆς,
[οὔ] πόνον οὐκ ἀκλεᾷ τόνδε
ἐλάτρευσα θεᾷ.
Νικόμαχος ἐπόησεν.

Sie[ris ...]gou S[—] (fou) diaconessa per Lis[ímac]a en el santuari. Aquesta imatge de la meva aparença em mostra clarament. Les (meves) obres i esperit ara viuen, clars per a tothom. Un venerable fat em va conduir al bellíssim temple de la sagrada Pal·las, on aquest treball no sense glòria vaig dur a terme per a la deessa. La va fer Nicòmac.

21.2. IG II² 1388 l. 54-56

[ον. φιάλη ἀργυρᾶ, ἦν Λεωκρ]-άτης Αἴσχρωνος
Φαληρεὺς ἀνέθηκε, σταθ[μὸν ταύτης :ΗΔ:
φιάλη ἀργυ]-[ρ]ᾶ, ἦν Λυσιμάχη Τηλεμάχο
μήτηρ <ἀνέθηκε>, ἐν ἧι τὸ [γοργόνειον,
σταθμὸν . . .]

.... [una copa de plata, la qual] va consagrar Leòcrates, fill d'Escró, de Falèron, amb un pes [de 110 talents, una copa de plata,] la qual <va consagrar> Lisímaca, mare de Telèmac, a aquella el [gorgoneu, amb un pes de...]

²¹⁹ Keesling (2012: 469) posa aquí un punt: "Sie[ris ...]gou S[—] (fou) diaconessa per Lisímaca. En el santuari aquesta imatge de la meva aparença em mostra clarament."

21.3. Plu. Mor. 534b-c (*De vitioso pudore*)

Λυσιμάχη δ' Ἀθήνησιν, ἡ τῆς Πολιάδος ἱέρεια, τῶν τὰ ἱερὰ προσαγαγόντων ὄρεωκόμων ἐγγεῖαι κελευόντων 'ἀλλ' ὀκνῶ' εἶπε 'μὴ καὶ τοῦτο πάτριον γένηται'.

Lisímaca, la d'Atenes, sacerdotessa de Pòlias, quan van arribar els mulaters que portaven les víctimes al sacrifici i li van demanar que els fes una libació, els respongué "temo que això no esdevingui tradició".

[ed. Pohlenz]

22. Penteteris, filla de Hierocles de Flia

22.1. IG II² 3470

Ἀθη[νᾶι]
[Ἀπο]λλών[ιος — —]
[— Ἀ]φιδναῖος[ς]
[τὴν] θυγατέρα Ἀ[ν]θεμί[αν]
κα[ί] ὁ θεῖος Οὐλιάδ[ης]
[καί] ἡ μήτηρ Φιλωτ[έρα]
ἐρ[ρη]φορήσασα[ν]
[ἀ]νέθηκαν.
[ἐπὶ] ἱερείας Πεντετηρίδος
[Ἰε]ρο[κ]λέους Φλυέω[ς].
[Κ]α[ικ]οσ[θ]έ[ν]ης Δ[ί]ης Ἀπολωνίδο[υ]
[Θ]ριάσιοι ἐπ[οί]ησαν.

A Atena van consagrar la seva filla Antèmia quan va finalitzar el seu servei com a arrèfora Apol·loni ... d'Afidna, el diví Ulíades i la seva mare Filòtera. Durant el sacerdoci de Penteteris, filla de Hierocles de Flia. Cecòstenes i Dies, fill(s) d'Apol·lònides Triasi, la van fer.

22.2. IG II² 3471

[Ἀ]θη[νᾶι]
— —της Ἀντ— —
— —σιεὺς τὴ[ν] θυγατέρα]
— —στην ἐρρ[η]φορήσασαν]
ἀνέθη[κεν].
[ἐπὶ] ἱερ[ε]ί[ας] Πεν[τετηρίδος]
[τῆς] Ἰεροκλέ[ους] [Φλυέως].
— — — — — ο — — — — —

A Atena, ... va consagrar [la filla] quan finalitzar el seu servei com a arrèfora. Durant el sacerdoci de Penteteris filla de Hierocles de Flia ...

23. Base de l'estàtua de Filtera (ca. 130 aC)

IG II² 3474

Παλλὰς Ἐρεχθειδᾶν ἄρχαγ[έτι, σὸ]ν κατὰ
ναόν
ἄδε τοι ἰδρύθη Φιλτέρα ἱρ[οπόλ]ος,
Βουταδέων ἐτύμων ἐξ αἵ[ματος], ἄς γενέτωρ
μέν
ταγὸς ἔφω στρατιᾶς πεντάκι Πausíμαχος,
τοὶ πρόγονοι δ' ἄνθησαν ἐν Αἰγείδαισι
Λυκοῦργος
χῶχθονὶ τιμᾶεις Ἀτθίδι Διογένης·
ἐν τῶι μὲ[ν] ῥήτωρ λόγος ἄνδανεν, οὗ δὲ δι'
ἔργα
ἔδρακεν ἀρχαίαν πατρὶς ἐλευθερίαν.
[Εὐ]χείρ καὶ Εὐβουλίδης Κρωπίδαι ἐποίησαν.

Pal·las patrona dels Erecteides, al teu temple va ser establerta Filtera com a serventa, de la sang dels veritables Butades, de la qual el pare, Pausímac, fou cap de l'exèrcit cinc vegades, els seus avantpassats van florir entre els Egides: Licurg i Diògenes, venerat a la terra Àtica. En aquell la paraula orador es compleïa; mentre que gràcies a les obres d'aquest la pàtria va acomplir la seva antiga llibertat. Èuquir i Eubulides cròpides la van fer.

24. Crisis, filla de Nicetes de Pèrgase

24.1. IG II² 3484

[ιέρειαν Ἀθ]ηνᾶς Πολιάδος Χρυσίδα
[Νικήτου] Περγασῆθεν θυγατέρα
[Διονύσιος κ]αὶ Νικήτης καὶ Φίλυλλα
[Ἀθηνοβίου] Εὐπυρίδου τὴν ἑαυτῶν
[ἀνεψιὰ]ν Ἀθηνᾶι Πολιάδι.

La sacerdotessa d'Atena Pòlias Crisis, [filla de Nicetes] de Pèrgase; [Dionís,] Nicetes i Filil·la, [filla d'Atenobi,] fill d'Eupírides, (van consagrar) [la seva cosina] a Atena Pòlias.

24.2. IG II² 3485

ἡ] ἰέρ[εια]
Ἀθην[ᾶς Πολι]
ᾶδος [Χρυσίς]
Νικήτ[ου Περ]
γασῆ[θεν θυ]
[γ]άτ[ηρ — —]

La sacerdotessa d'Atena Pòlias [Crisis], filla de Nicetes de Pèrgase...

24.3. IG II² 3486

[Π]ολυκράτειαν [.c.16. θυ]
[γ]ατέρα ὁ πατήρ καὶ ἡ μήτηρ . . .c.9. . . .
Ἀνταμένου Μελιτέω[ς θυγ φορήσα]
σαν Ἀθηνᾶι Πολιάδ[ι ἀνέθηκαν ἐπὶ ἰε]
[ρείας Χ]ρυσίδος τῆς Νι[κήτου Περγασῆθεν].

[Van consagrar] a Atena Pòlias la filla de Polícrates, ... el seu pare i la seva mare [...], filla d'Antamenes de Mèlite, ... en [finalitzar el seu servei com a arrèfora], durant el sacerdoci de Crisis, [filla de Nicetes de Pèrgase.]

24.4. IG II² 1136

[Δελφῶν οἱ ἄρχοντες καὶ ἅ πόλις Ἀθηναίων τᾶι]
[βουλᾶι καὶ τῶι δάμωι χαιρεῖν. νν τοῦ
γεγονότος]
[ὑφ' ἀμῶν δόγματος Χρυσίδι Νικήτου θυγατρί,
τᾶι]
[ὑμετέροι πολίτιδι, ὑπογεγράφαμες τῶι δεῖνι
τοῦ δεῖνος]
[. . .c.7. . Ἀθ]ηναίωι τῶ[ι προ]ξένωι τ[ὸ
ἀντίγραφον]
[ὄπω]ς εἰδῆτε· νν ἔρρωσθε. νν ἐπειδὴ τοῦ
δά[μου]
τοῦ Ἀθηναίων ἀγαγόντος τὰν Πυθαΐδα τ[ῶι]
[Ἀ]πόλλωνι τῶι Πυθίωι μεγαλομερῶς καὶ ἀ[ξί]
[ως] τοῦ τε θεοῦ καὶ τᾶς αὐτοσαυτοῦ ἀρετᾶ[ς]
[π]αρεγενήθη μετὰ τᾶς Πυθαΐδος καὶ ἅ τᾶς Ἀ-
θάνας ἰέρεια Χρυσίς Νικήτου θυγάτηρ καὶ
τά[ν]
τε ἐπιδαμίαν καὶ ἀναστροφὰν ἐποιήσατο
καλὰν καὶ εὐσχήμονα καὶ ἀξίαν τοῦ τε δά-
μου τοῦ Ἀθηναίων καὶ τᾶς ἀμετέρας πόλιος·
ἀγαθᾶ τύχαι δεδόχθαι τᾶι πόλει τῶν Δελ-
φῶν, ν ἐπαινέσαι Χρυσίδα Νικήτου Ἀθηναίου
θυγατέρα καὶ στεφανῶσαι αὐτὰν τῶι τοῦ
θεοῦ στεφάνωι ᾧ πάτριόν ἐστιν Δελφοῖς·
[δε]-
δόσθαι δὲ αὐτᾶι καὶ ἐκγόνοις παρὰ τᾶς
πόλ[ιος]

[Els arconts de Delfos i la polis d'Atenes saluden al Consell i al poble. Un cop ha esdevingut opinió entre nosaltres a la vostra ciutadana, Crisis, la filla de Nicetes, havent-ho escrit a un tal d'un tal...] Al pròxer a Atenes [la còpia] perquè la veieu...
Salut! Després que el poble d'Atenes hagi dut una magnífica Pitaida en honor d'Apol·lo Pític i que (fou) digna del déu i de la seva pròpia virtut, també va ser present entre la Pitaida la sacerdotessa d'Atena, Crisis, filla de Nicetes, i aquesta es va procurar un sojorn al nostre país i una bona tornada i de conveniència, digna del poble d'Atenes i de la nostra ciutat. A la bona fortuna; la ciutat de Delfos ha decidit lloar públicament Crisis, filla de Nicetes d'Atenes, i coronar-la amb la corona del déu, la qual és tradició entre els delfis. També (ha decidit) concedir a ella i a la seva descendència la *proxenia* de la ciutat, preferència en l'oracle, privilegis jurídics, immunitat, exempció d'impostos, seients de preferència en tots els certàmens els quals la ciutat celebri, i el dret a la possessió de terres i immobles i tot els altres honors de què gaudeixen els altres pròxers i benefactors de la ciutat. Durant l'arcontat de Xenòcrates, fill d'Agésilau, i quan eren membres

προξενίαν προμαντείαν προδικίαν άσυλίαν
 άτέλειαν προεδρίαν έμ πᾶσι τοῖς άγώνοις οἷς
 [ά] πόλις τίθητι, καί γᾶς καί οἰκίας έγκτησιν
 καί
 τάλλα τίμια πάντα όσα καί τοῖς άλλοις προξέ-
 νοις καί εύεργέταις τᾶς πόλιος ύπάρχει· νν
 ἄρχο[ν]-
 τος Ξενοκράτης τοῦ Ἀγησιλάου, βουλευόντων
 τάν δευτέραν έξάμηνον Τιμολέωνος τοῦ
 Ἐμμ[ε]-
 νίδα, Νικοδάμου τοῦ Στράτωνος, ν
 γραμματε[ύ]-
 οντος δέ βουλᾶς Ἄρχωνος τοῦ Καλλικράτε-
 ος.
 Δελφ [Δελφ] ὤν {²⁶Δελφῶν}²⁶ ἃ πόλις
in corona:
 Χρυ-
 σίδα
 Νικήτου
 Ἀθηναί-
 ου θυγα-
 τέρα.

del consell Timoleó, fill d'Emmènides, Nicòdam,
 fill d'Estrató, en el segon semestre, era secretari
 del Consell Arcó, fill de Cal·lícrates. La ciutat de
 Delfos.

In corona: Crisis, filla de Nicetes d'Atenes

25. Filipa, filla de Medeu del Pireu

25.1. Plut. Mor. (Vit. X Or.) 843b

μετά δέ τήν Λυκόφρονος τελευτήν έγημε τήν
 Καλλιστώ Σωκράτης καί έσχεν υἱόν Σύμμαχον·
 τοῦ δ' έγένητο Ἀριστώνυμος, τοῦ δέ Χαρμίδης,
 τοῦ δέ Φιλίππῃ· ταύτης δέ καί Λυσάνδρου
 Μήδειος, ό καί έξηγητής έξ Εύμολπιδῶν
 γενόμενος· τούτου δέ καί Τιμοθέας τῆς
 Γλαύκου παῖδες Λαοδάμεια καί Μήδειος, ός τήν
 ιερωσύνην Ποσειδῶνος Ἐρεχθέως είχε, καί
 Φιλίππῃ, ἥτις ιεράσατο τῆς Ἀθηναῖς ὕστερον·

Després de la mort de Licòfron, Sòcrates es va
 casar amb Cal·listo i va tenir un fill, Símac. D'ell
 nasqué Aristònim, d'ell nasqué Càrmides i d'ell
 Filipa; d'ella i de Lisandre, Medeu, el qual
 esdevingué exegeta d'entre els Eumòlpides;
 d'ell i Timotea, filla de Glauc, nasqueren
 Laodamia, Medeu, que tingué el sacerdoci de
 Posidó Erecteu, i Filipa, que més tard fou la
 sacerdotessa d'Atena.

[ed. Mau]

25.2. ID 1869

A.
 [Φιλίππην Μ]ηδείου
 [Πειραιέως] θυγατέρα
 [ό πατήρ κα]ι ἡ μήτηρ
 [Τιμοθέα] Γλαύκου
 [Πειραιέως] θυγάτηρ
 [κανηφορήσα]σαν Δήλια,
 [ὑφιέρειαν δέ] γενομένην
 [Ἀρτέμιδος] ν Ἀπόλλωνι,
 [Ἀρτέμι]δι, ν Λητοῖ.
 B.
 Μήδειον Μηδείου Πειραιέα
 ό πατήρ καί ἡ μήτηρ Τιμοθέα
 Γλαύκου Πειραιέως θυγάτηρ
 δηλιαστήν γενόμενον

A.
 A Filipa, filla de Medeu, del Pireu, (la van
 consagrar) el seu pare i la seva mare Timotea,
 filla de Glauc, en finalitzar la seva funció com a
 canèfora a les Dèlies i quan va esdevenir
 [novícia d'Àrtemis;] a Apol·lo, Àrtemis i Leto.

B.
 Medeu, fill de Medeu del Pireu, el seu pare i la
 seva mare Timotea, filla de Glauc del Pireu, (el
 van consagrar) quan va esdevenir deliasta, a
 Apol·lo, Àrtemis i Leto. La va fer Eutíquides.

C.

Ἀπόλλωνι, Ἀρτέμιδι, Λητοῖ.
Εὐτυχίδης ἐποίησεν.
C.
Λα<ο>δάμειαν Μ[ηδεί]ου
Πειραιέως θυγατέρα
ὁ πατήρ καὶ ἡ μήτηρ
Τιμοθέα Γλαύκου
Πειραιέως θυγάτηρ
κατηφορήσασαν
Δήλια καὶ Ἀπολλώνια,
Ἀπόλλωνι, Ἀρτέμιδι, Λητοῖ.

Laodamia, filla de Medeu del Pireu, (la van consagrar) el seu pare i la seva mare Timotea, filla de Glauc del Pireu, en finalitzar la seva funció com a canèfora a les Dèlies i les Apol·lònies, a Apol·lo, Àrtemis i Leto.